

Жарасбай Сүлейменов

Сөндөйтін шырақ

Жарасбай СҮЛЕЙМЕНОВ

СӨНБЕЙТІН ШЫРАҚ

Алматы
«Асыл кітап»
2008

ББК 83.3 (5 Каз)
С 90

561590

Сүлейменов Ж.

С 90 Сөнбейтін шырақ. — Алматы:
«Асыл кітап» баспасы, 2008. — 104
бет.

ISBN 9965-566-26-7

Қазақ халқының аты аңызға айналған ұлы перзенті, нәзік сезімнің, тәтті қиялдың ақыны Мағжан Жұмабаев – поэзия әлеміндегі жарық жұлдыз, қайталанбас құбылыс. Оның өзіндік үні, ізденістері мен жанашылдығы қазақ әдебиетін ХХ ғасырдың басында-ақ Европа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтерді. Бұл оның ішкі шығармашылық күдіретінің барынша зор, қуатты, бойға жігер, жүрекке от беретін рухты болғанын дәлелдейді. Оның құпиясы әлі толық ашылған жоқ. Демек, Мағжанды, оның артына қалдырған мұраларын зерттеу жалғаса бермек. Назарларыңызға ұсынылып отырған эссе осындай ұмтылыстан туған шығарма.

ISBN 9965-566-26-7

ББК 83.3 (5 Каз)

© Ж. Сүлейменов, 2008.
© «Асыл кітап» баспасы,
2008.

Северо-Казанская
областная библиотека
им. С. МУКАНОВА
г. Петропавловск

*Осы еңбегімді сүйікті
немерелерім Мәдина,
Батырхан, Даниал,
Әлнұр және Аружанға
арнаймын.*

Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатындағы алаштың ардақтысы, ақиық ақын Мағжан Жұмабаевқа қатысты құжаттардың арасында оның өз қолымен толтырған өмірбаян парақшалары да бар. Біріншісін Мағжан 1923 жылғы 12 желтоқсанда Москвадағы жоғары көркем әдебиет институтына қабылданғанда тапсырады. Туған жері, тұрағы, қайда, қандай білім алғаны, отбасы туралы қысқа да нұсқа деректер: жоғары оқу орнына түскенге дейін Омбыдағы мұғалімдер даярлайтын семинарияда оқыған, мектепте мұғалім, газетте редактор болған, үйленген.

Ал екінші парақша бертінге дейін Петропавл педагогика техникумының мұрағатында сақталып келді, тапсырылған уақыты 1927 жылғы 1 қыркүйек деп көрсетілген. Мұнда Мағжан 1925 жылы әдебиет институтын тәмамдағанын, он жыл еңбек өтілі бар екенін, қазақ тілінен сабақ беретінін жазады.

Мағжан бұл кезде:

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана бағынам.

Немесе:

Күншығыстан таң келеді — мен келем,
Көк күңіренед: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем! —

деп өзінің туған ұлтының аспандағы Айы, көгіндегі Күні, әмсе ақыл-ойының, парасатының өлшемі, асқар биігі, мақтанышы, тағзым етер тұлғасы болуға ұмтылысын танытып үлгерген дауылпаздың нақ өзі еді. Мағжанның дарыны ерте ашылды. Бозбала шағында балғын үнімен, сырлы да сұлу жырымен баршаны баураған ақын орда бұзар отызында қиянға сермеген қанаты талмайтын қыран екенін шын танытты. Алда оны не күтіп тұр еді? Оған терең бойлап, алаңдамағаны анық. Ол тек елім, халқым деп соққан жүрегiнiң дүрсіліне құлақ түрді. Содан да өз бойына ұлтының ащысы мен тұщысын қуанышы мен қайғысын, қызығы мен азабын қат-қабат қондырып, тағдырлы, тауқыметі мол, тайғағы көп жолды тандады. Бұл екiнiң бiрi, егiздiң сынары иелене бермейтiн тағдыр едi. Өйткенi, сортаңы шығып жатқан, соқтықпалы, соқпақты, бұралаң-қалтарысы мол мұндай тар да тайғақ жолмен кез келген пенде жүре алмайды. Оның зілбатпан салмағына шыдағандар ғана нағыз төңірдің өзі жаратқан ақын болады. Мағжан Жұмабаевты бүгiнгi ұрпағымен, тәуелсiз елiмен осындай жол жалғап жатыр.

Оның әлемі тұнық та тылсым, тұңғыық. Қанатын еркін сермей алмай қапыда кетті, жақұт жырлары қаратүнек қойнауында қалды, артық-кемі жоқ, жарты ғасыр бойы тұншығып жатты десек те, солақай, содыр саясат оның өзін де, сөзін де жоя алған жоқ.

«Бұйырса, шырақ сөнбес, ұзақ жанар» деген ақынның өз сөзі ақихатқа айналып, Мағжан халқымен қайта қауышты, мәңгілікке оралды. Міне, содан бері де жиырма жыл өтті.

Осы уақыт ішінде біз Мағжан туралы біраз жайларға қанықтық. Мағжанды жарыса жазу үрдісі жиырмасыншы ғасырдың 90-жылдарына дөп келді. Қазір біршама саябырлаған секілді. Бұдан, әрине, ұлттың ұлы ақынына деген сүйіспеншілігі ортайып қалды деген ұғым тумасқа тиіс. Мағжанның өзі де, жыры да мәңгілік, елімен, халқымен бірге жасай береді. «Мағжан мәдениеті зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне карағанда, бұл бір заманның тегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманынан басы озып, ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз — Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін». (М. Әуезов. «Өз жайымнан мағлұмат», 1929 ж., ғинуар, Ленинград, ӘӘММ, П. №382, 9-б.) Мағжан туралы әңгіме қозғалғанда ойымызға бірден халқымыздың аяулы ұлдарының бірі, кеменгер қаламгер Мұхтар Әуезовтің осы сөздері оралатыны анық. Бұл сөздердің құндылығы сонда — Мағжанды сүйетін, европалығын, жарқырағын, әшекейін сүйетін Мұхтар Әуезов өз

ойын Мағжанның көзі тірісінде, Мағжан қуғын-сүргінге ұшырап жүрген кезде білдірген. Бұл – Мағжанның шығармашылығына берілген баға, өсер елдің баласының сөзі ғана емес, азапты жолда жүрген ақынға ашықтан-ашық ара түсу, өз басын оққа байлағанмен бірдей нағыз ерлік еді!

Мұхтар Әуезовтің Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы жайлы осылай ой түйі кездейсоқ емес. Олар ел тарихындағы ең бір жойқын да күрделі кезеңде тарихи-әлеуметтік құбылысқа сыншыл көзбен қарап, өзінше баға берген, ұлт бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресте білек біріктірген тағдырлас жандар. Мұхтар Әуезов Мағжан қаламынан шыққан туындыларға әркез зер салып жүреді, «Алқа» бағдарламасымен де алғашқылардың бірі болып танысады. «Бағдарламаның кеңестік идеологияға қарай икемделіп жазылғанын Мұхтар аңғармады емес. Мұны солшыл бағытта жазылған деп түйіндеуінен байқаймыз. Негізінен ол бағдарламаны мақұлдап, нақты әрекетке көшу керектігін айтып, Мағжанға жауап хат жолдайды». (Ш. Елеукенов «Мағжан мен Мұхтар», «Жұлдыз», 1997 ж. №10, 112 б.). Мағжанның бұл еңбегінің М.Әуезовтің қолына тиюі де қызық. Мағжан қолдан көшірілген санаулы ғана «Алқа» бағдарламасының бір данасын Мұхтарға береді. Бұл да оның Мұхтарды бағалағандығының, оған деген ықыласы мен сенімінің ерекше болғандығының көрінісі деп түсінуіміз керек.

Осы екі ұлы қаламгердің шығармашылығындағы тағы бір тоғысуға назар аударайық-

шы. Мағжан «Ертегі», «Оқжетпестің қиясында» дастандарында Кенесары ханның тұлғасын сомдаса, ақылдылығын, алғырлығын, кемеңгерлігін жырласа, Мұхтар «Хан Кене» атты пьеса жазып, оның болмыс-бітімін, ел тарихындағы ролін аша түсті. Олардың пайымдауынша, хан Кененің тағдыры ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқының қасіретімен тығыз сабақтас, үндес. Осылай қос арыс қазақты қалың өрттен қайтсем құтқарам деген тілек үшін жанын құрбан етуге даяр Кенесарыны биікке көтеріп қана қоймайды, империялық санаға, бодандық санаға қарсы күресте бірлесіп шеп құрады.

Мағжанның ақындығын, шеберлігін сынауға екінің бірінің жүрегі дауаламаған, білімі, күші жете бермеген. Бұған қасы мен досы қатар жүрген кезде де ешкім уәж айта алмаған. Қазақтың белгілі ағартушысы Жүсіпбек Аймауытов 1923 жылы Ташкентте оқып жүрген қазақ студенттерінің алдында жасаған баяндамасында Мағжан сыршылдығымен, суретшілдігімен, сөзге еркіндігімен, тапқырлығымен, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күйімен, шерлі, мұнды зарымен күшті екенін айта келіп, «Мағжан – алдымен сыршыл ақын. Мағжан сөзіндей тілге жұмсақ, жүрекке тиетін үлбіреген нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Ол жүректің кобызын шерте біледі, оның жүрегінен жас пен қаны аралас шыққан тәтті сөздері өзгенің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, сәнді жазады. Оқушының жүрегіне әсер бере алмайтын құрғақ өленді,

жабайы жырды Мағжаннан таба алмайсыз. Ол табиғатты суреттей ме, әйелді жаза ма, тарихи адамдарды ала ма, ертегі айта ма, ұран сала ма — бәрінде де ақынның ойлағаны, сезгені, жүрегінің қайғыруы, жанының күйзелуі, көңілінің кірбеңі көрініп тұрады. Қай өлеңін оқысаң да, не ақынмен, не өз жүрегіңмен, не ел жүрегімен сырласқандай боласың» — дейді, Мағжанды Пушкинге теңейді. Осы арада орыс халқының үлкен ақыны, ғалым В.Я. Брюсовқа телініп жүрген «Мағжан — қазақтың Пушкині» деген сөздердің нағыз авторы кім екенін айыруға болатын сияқты.

Мағжанды заман өлшеуішімен ғана бағалған тұстастары да болды. Бірақ, олардың сөзі желге ұшты, өшті. Мағжан өз тұғырына мықтап орнықты. Мағжанның сұлу жырлары, кестелі сөзі келер ұрпақтың да жан дүниесін баурап, жанарында от, жүрегінде шок болып жана береді.

Жоғарыда айтқанымыздай, Мағжанмен қайта қауышқалы ол туралы біраз еңбектер жарық көрді. Мақтауын жеткізіп-ақ жатырмыз. «Мағжан — пайғамбар!» Осылай кейде бұл фәниге көптің бірі болып келген, көптің бірі болып өмір сүрген перзенттің адами қасиеттерінің жанынан ағып өтіп кетіп жатқан сияқтымыз. Көптің бірі болып өмір сүрген деген сөздеріммен кейбіреулер келіспеуі де мүмкін. Мағжан — сөз жоқ, дара тұлға, дана тұлға. Бірақ, ол ойы қанша озық болғанмен, өзінің туған жерімен, халқымен бірге болды, ұлтының мұңын мұндап, жоғын жоқтады, ол қуанса қуанды, ол күйінсе күйінді. Міне, сондықтан да Мағжанның ада-

ми бейнесіне де көбірек көңіл бөлу жөн болса керек. Сайып келгенде, мұндай қадам Мағжанды бүгінгі ұрпақпен, болашақпен байланыстырар көп дәнекердің біріне айналары сөзсіз.

Мағжан туралы жазылған еңбектерді кезең-кезеңге бөліп қарастырар болсақ, бірінші кезең – Мағжанның көзі тірісінде жазылған дүниелерді, екінші кезең Мағжан толық ақталғанға дейінгі уақытты қамтиды. Ал, үшінші кезеңге соңғы жиырма жылды жатқызу жөн сияқты. Бірінші кезеңде анық сөзін айтып кеткендердің қатарында Жүсіпбек Аймауытовты, Мұхтар Әуезовты, Ахмет Байтұрсыновты, Сұлтанбек Қожановты атауға болады. Бұлардың мағжантануға қосқан үлесі өлшеусіз. Ал, екінші кезеңде көзге түсер шоқтықты дүние – есімі елімізге белгілі ғалым, филология ғылымының докторы, профессор Бейсембай Кенжебаевтың естелігі. Оның естелігі ұзақ та емес. «Бұл қарапайым естеліктің айырықша қадірлі болатын тағы бір себебі – оны авторы қайта құрудың шарапатынан әлдеқашан бұрын (70-ші жылы) жазған. Ешқандай есепсіз адал жанымен жазған». (Кұлбек Ергөбеков). Айтса айтқандай, естелік иесі – ерекше құрметке лайық, батылдығымен аты шыққан ғалым. Оның өзі де ұлтшылдық камытын киіп, қуғын-сүргінді көп көрген.

Енді осы қоспасыз таза естелікке үнілер болсақ Мағжанның бейнесі жарқырап алдымыздан шығады. «Мағжан сұлу еді: орта бойлы, толық денелі, бұйра кара шашты, аққұба бидай өңді еді. Бет пішіні Абайдың белгілі суретіндегі бет пішініне ұқсайтын. Жүрістұрысы жарасты, сәл маңғаз еді. Осының

бәрінің үстіне ол қыз мінезді еді,» — деп жазады Б. Кенжебаев.

Осы жолдарды оқығанда менің ойыма Мағжан Жұмабаев ауданындағы Құралай ауылында болған бір кездесу оралды. Ол кезде мен Қазақ радиосының Солтүстік Қазақстан облысы бойынша меншікті тілшісі едім. Бір күні Алматыдан Қазақстан теледидары мен радиосы республикалық компаниясының басқарма бастығы Мұхаммед Мезгілбаев телефон шалып, өзінің бір жұмыстарымен біздің жаққа келе жатқанын айтып, сапарлас болуымды сұрады. Содан Мұханды таңертең ерте әуежайдан қарсы алып, үйден бір шай ішкеннен кейін, жолға шықтық. Бұрын бұл жаққа жиі шыға бермеуші едім, Құралай облыс орталығынан 150 шақырымдай жерде екен, тез жеттік. Шай үстінде біз түскен үйде басқа да қонақтар аз емес екенін аңғардым. Солардың ішінде ерекше назарымды аударған бір жан болды. Орта жастағы, шашын артына қайырған бидай өңді, кескінді кісі әңгімеге көп араласпай отырды. Жұрттың бәрі «Сүке, Сүке» деп отырғандарына қарағанда осы ортада сыйлы жан сияқты.

Біраздан кейін сыртқа шықтық. Жаз айы, ауылдың маңайы жап-жасыл, құлпырып тұр. Мұхаң ауылды сағынып қалса керек, «жүр, қыдырып келейік» деп іргедегі көлге қарай бастады. Бұрын қызмет бабымен кездескенім болмаса, ол кісімен араласым жоқ еді, өте әңгімешіл кісі екен, біраз жайға қанықтым. Сөз реті келгенде Сүкең жайлы сұрадым. «Ә, Сұлтанғазыны айтасың ба, ол осы өңірдің тумасы ғой, оның әкесі Біләл деген кісі Мағжан

Жұмабаевтың атасы Жұмабайдың Құрманәлі деген інісінен туған, 1937 жылғы қуғын-сүргін құрбаны болған. Сұлтанғазы сол кісіден қалған жалғыз тұяқ, қазір Бескөл ауданындағы «Андреев» кеңшарында бас есепші», – деді Мұхан.

Сол жолы біз Құралайда екі күн жаттық. Сүкеңмен де танысып алдым. Өте бір кішіпейіл адам екен, артық сөзі жоқ. «Мағжан туралы не білесіз?» деп сұрап едім, «Үлкендерден естіген біраз әңгіме бар, кейін бір кездескенде асықпай отырып айтып берермін», – деді. Бірақ тағдыр бізге екінші қайыра кездесуге жазбапты, ол кісі көп кешікпей жол апатынан қайтыс болды.

«Мағжан ғалым, тәжірибелі, шебер оқытушы, асқан методист-педагог еді». (Бейсембай Кенжебаев). Осы айтылғандар Мағжанның шын бейнесін ашатын сөздер. Өйткені, Бейсембай Кенжебаев Мағжан Жұмабаевты жақсы білген, 1922 жылы Москвада Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқып жүргенде оның алдынан дәріс алған. Бұл кезде Мағжан Жұмабаевтың өзі де студент болатын, ол Москвадағы жоғары көркем әдебиет институтында оқитын. Бейсембай Кенжебаев «Мейлі, лекциялық сабақта болсын, мейлі, практикалық сабақта болсын, ол қағазға, кітапқа қарамайтын. Сөз арасында келтіретін мысал өлеңдер мен әңгімелерді түгел жатқа айтатын. Декламация оқып тұрған тәрізді барлық нәшін, сипатын, қимылын келтіріп айтатын» деп Мағжанның білімінің тереңдігіне, алғырлығына тәнті болады.

Осы естелік Мағжанның Абайды пір

тұтқанын, оған қатты еліктегенін тағы да дәлелдей түседі. Мағжан шәкірттеріне Абай өлеңдерін оқып-үйретеді, олармен бірге Абайдың жаңа жыр жинағын талдайды. Бір кездескенде өзінің шәкіртіне аудармаға қатысты ойларын бүкпесіз білдіріп: «Басқа тілден шығарма аудару — ол шығарманы өзінікі етіп алу деген сөз, өзінікі болған соң, ол өгей бала емес, туған бала болуға тиіс. Яғни өгей бала екені мүлде білінбеске керек. Ол үшін шығарманың тұрқы, тұлғасы аударылмай, мағынасы, рухы аударылуы қажет», — дейді. Ол осылай Абайды жүрегімен ұғынған. Олардың жырларындағы үндестік те осыны дәлелдейді. Қазақ үшін Абай қалай қайғырса, Мағжан да солай қапаланады. Өзінің ұлттық таным-тағылымы жеткен биікке ол өз халқының да орнығуын тілейді, ботадай боздайды, аңсайды, армандайды, әйтеуір өзінің ұлтын сол асқаралы заңғардан көргісі келеді.

Абайдың бүкіл өлең-жырлары, соларға қоса қарасөздері ұлтты өзгелермен терезесі тең, тіпті олардан биік өрге шығаруды көксеуден туса, осындай ойлар Мағжанның да жүрегінде от береді, оны лаулатады, күш-қайрат пен ерік-жігердің қызуымен қайнатады.

Мағжан дүниеге келген уақыт осындай ұлт қамындағы ұлы серпілістің кезеңі еді. Егер Абай дәуірінде ұлттық сипатымызға ене бастаған өзгерістердің ұшқыны ғана жылтыраса, Мағжан заманында олар өмірдің заңына, айнымас болмысына айналған. Дүмпулерге, дүбірлі жаңаруларға толы жанартаулары атқылаған жиырмамыншы ғасыр дүние жүзінде өзгелермен бірге қазақ даласына да

жаңғырықтарын ала келді. Уақыттың өзгеріп, заманның жаңа дидары сөзсіз ашылып тұрған сол кезде халық ел иесі хандардан айрылып, ел басқарарлық ұлы тұлғаларға ұлт зәру болған шақта болашақта адаспайтын, елді қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай келешекке жеткізер азаматтарын өмір сахнасына сайлап шығара алмаған тұста бір шоғыр тұлғалар ту ұстауы керек-ті.

Кейбіреулер Мағжанды тым тәкаппар болған дейді. Ал шынында ол көпшіл, кішіпейіл, бауырмал болғанға ұқсайды. Москвада жүргенде қазақ студенттерімен жиі араласуы осының айғағы. «Мінезі баладай, тілі балдай еді. Адамға қайырымды, кешірімді, қалтқысыз жан еді... Білімді, алғыр, ойшыл, орысшаға, шығыс тілдеріне ерекше жетік-ті». Сәбит Мұқановтың осы сөздерінде де көп сыр жатқан жоқ па?

Өмір жолы Мағжанды әр кезде заманы бір, өзі тұстас қазақтың зиялыларымен кездестіріп отырған. Сәбеңнің айтуынша, алайда, олардың идеялық жолдары бөлек болған. Кеңестік дәуірді, оның табыстарын жырламаған, ескіні, байшылдықты, ұлтты көксеген Мағжанның жырлары коммунистік жолды таңдағандарға жат болған. Соның бір көрінісі – Мағжанның 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан өлеңдер жинағын москвалық қазақтардың талқылауы. 1924 жылдың 24 қарашасында әдебиет үйірмесі ұйымдастырған бұл жиынға КСРО халықтары орталық баспасының директоры Нәзір Төреқұлов, Орталық комсомол комитетінің бюро мүшесі, жастардың коммунистік интернационалы ат-

қару комитетінің бөлім бастығы Ғани Мұратбаев та қатысады. Күн тәртібіндегі мәселе бойынша жас ақын, сол кезде Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқып жүрген Өтебай Тұрманжанов баяндама жасайды. Баяндаманы талқылауға қатысушылардың пікірі екі бөлініп, жиналыс «Мағжан буржуазияшыл-ұлтшыл, бізге мүлде жат ақын» дегенге саятын қаулы қабылдайды. Кейін осы қаулы Қазақстанның орталық газеті «Еңбекші қазақта» жарияланады. Мұның Мағжанға қатты соққы болып тигені, ақынды үлкен күйзеліске ұшыратқаны сөзсіз. Оның «Токсанның тобы» деген толғауында:

Жырларым елді жалпылап,
Жасырман жүзді жақтадым,
Токсанға енді тоқтадым,
Толғанып, ойлап, талқылап...
Токсаннан сонау он аулақ,
Мен токсанмен біргемін, —

деуі содан.

Мағжанған қарсы шабуылдың үдеуіне сол кезде Москвада оқып жатқан жастар ғана түрткі болды десек қателесер едік. Оған Сәбеңнің, кәдімгі Сәбит Мұқановтың да бел шешіп, білек сыбанып кірісіп кеткені белгілі. Идеялық қарсыластарына ымырасыз Сәбең Мағжанды да аяған жоқ, өзгелермен бірге сынның дойыр қамшысын оған да сілтеді. Мағжан кім қанша даттаса да былғанбайтын асыл емес пе, соны кейін Сәбең де түсінген болуы керек, ақын туралы пікірі өзгеріп, артына Мағжан Жұмабаевтың өмір жолы, шығармашылығы жайлы зерттеу еңбегін қалдырып кетті. Атақты жазушының «XX ғасыр-

дағы қазақ әдебиеті» деп аталатын кітабына енген осы еңбекте Мағжан туралы мынадай жолдар бар: «... Ақындық жағынан келгенде, Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетте жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ». Бұл — Мағжан өмірден озбай тұрып, 1932 жылы айтылған сөз. Нақ осы кезде қуғын-сүргінге ұшырап, қиналып жүрген Мағжан да Сәбеңнен сырт айналууды жөн деп таппайды, хат жазып одан ақыл-кеңес, көмек сұрайды.

«Құрметті жолдасым Сәбит.

Сіз менің Петропавловскідегі орыс мектебінде орыс тілі мен әдебиеті пәнінен сабақ беріп жүргенімнен хабардар боларсыз. Январьдың басында мені қызметімнен босату туралы мәселе қозғалғанымен де, біраз уақытқа басылып қалған еді, бірақ январьдың соңында бұл жай тағы да әңгіме болды да, мені жұмыстан шығарып жіберді. Не себепті босатылғанымды сұрасам, қалалық оқу ісінің меңгерушісі жалпы саяси себептерге байланысты дегенді айтты. Міне, 20 шақты күн болды, жұмыссыз отырмын.

Декабрьде әдебиеттердің қазақ баспасымен Толстойдың «І Петр», Некрасовтың «Декабристерін» аударуға келісім шартқа отырған едім. Содан бері одан да хабар жоқ. Ол жақтан мен өте қиын халде отырмын. Әсіресе, жұмыссыздығым жаныма қатты батады.

Мен Қазақстанға жаңа жолға түскенімді өз қалам күшіммен көрсетсем деген тілекпен орал-

дым. Қалай болғанда да орталыққа жетуім керек деп шештім. Егер жолға қаражат тапсам, орталыққа баруды ойлап отырмын. Әрине, өз халімнің мүшкілдігін айта отырып сізді де бірдемеге міндеттегім келмейді. Сізге осылай жазуға қазіргі халім мәжбүр етіп отыр. Кешіріңіз.

Бұл хатты қыдырып келген туыстарым жақтан «Степняктан» жазып отырмын. Төрт-бес күннен соң қайтамын.

*Құрметпен Мағжан,
20 февраль, 1937 жыл».*

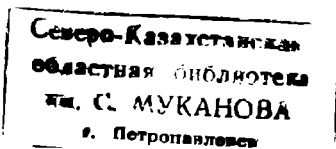
Бұл хат Сәбеңнің жеке мұрағатында әлі сақтаулы. Сәбең жауапты кешіктірмейді. Сөйтіп, 1937 жылдың 25-наурызында Мағжан Алматыға көшіп келгенде оны вокзал басында Сәбеңнің өзі қарсы алады. Мұның кейін Сәбеңе қатты соққы болып тигені белгілі. Ол сап-сау істеп жүрген жұмысынан босатылып, партиядан қуылады. Сол кезде республикалық газеттер «Мұқановтың мәселесін қараған партия жиналысы оның саяси ахуалын айқындап берді. Мұқанов – біздің жауларымыздың досы. Сейфуллин, Жансүгіров секілді жексұрын, фашист-шпиондардың дем берушісі» деп жазса, Жазушылар одағы партия ұйымының хатшысы Қалмақан Әбдіқадыров «Қазақ әдебиеті» газетінің 1937 жылғы 18 тамыздағы санында «Сәбит өз шығармаларында («Адасқандарда») байды мактап... соңғы кезге шейін халық жауларына (Айсарин, Жұмабаев, Асылбековтерге) көріне ымырашылдық жасады. Өзінің шығармаларын халық жаулары Досмұхамбетов, Молдыбаевтарға аударуға берді. Жұмабаевты қызметке орналастыруға ниеттенгені, тағы

баскалары Сәбиттің жай ғана қатесі емес, үлкен саяси қатесі!» деп отқа майды құя түсті.

С. Мұқановқа шабуылдың күшеюі Алматыға жаңа ғана көшіп келген, әдеби ортаға әлі қосылып үлгермеген Мағжанды аяқтан шалу еді. Оны Мағжан да сезген болуы керек, бірде кездесіп қалғанда: «Сәбит қарағым, менің сіздерге қырсығым тиді-ау! Кінәм болса кешіріңіз. Заман өзі не болып барады. Енді қайтып көреміз бе, көрмейміз бе» деп қынжылыс білдіреді.

Осы арада Мағжан Жұмабаевтың Сәкен Сейфуллинмен қарым-қатынасы туралы да әңгімелей кету артық емес сияқты. Мағжан 1937 жылы Алматыға табан тірегенде Сәбен қарсы алғанмен «Менің жолым — теріс. Сәкендікі — дұрыс болды. Алдымен соған сәлем берейін» деген тілегін білдіреді. Сәбен өзінің естелігінде жазғандай, ретін тауып Сәкенге хабар береді. Сәкен қарсы болмайды, жақсы қарсы алады, екеуі көздеріне жас алып құшақтасады. Осы арада Мағжан Сәкеннен кешірім сұрайды. Сәкен: «Саған бәрі де кешірілді, бізден енді кешірім сұрама» дейді. Сол күні Мағжан Сәкен үйінде қонып қалады.

Сырт көзге қатардағы оқиға сияқты болып көрінгенмен, екі алыптың түсінісуі — бұл тарихи сәт еді. Өйткені, оған дейін олардың арасы жақсы емес-ті. Мағжан мен Сәкен тұңғыш рет Омбыда кездескен, сонда бірге оқыған. Кейін араларынан «қара мысық» жүгіріп кетіп, кикілжіңмен біраз жерге барып қалған. Екеуі де ақын болғаннан кейін бірін-бірі сөзбен түйрейді ғой баяғы. Соза берсек,

бұл өзі таусылмайтын әңгіме. Белгілі ғалым Тұрсынбек Кәкішев ағамыз бұл жөнінде «Өнер бәсекесі, немесе Мағжан мен Сәкен» деген көлемді тарихи-әдеби эссе жазған.

Ақын Мұзафар Әлімбаевтың «Солтүстік Қазақстан» газетінде (1991 ж. 21 мамыр) жарияланған «Мағжанды махаббатпен оқығанда» деп аталатын эссесінде де Мағжан мен Сәкеннің ара-қатынасын ашатын тұстар аз емес. Ақын ағамыз өмірдің өз ағымында, әдебиеттің дамуында әрқилы мектептердің, әр алуан таланттардың бәсекесі, жарысы, айтысы мен тартысы қызу жүріп келгенін, жүре де беретінін айта келіп, «Мағжанның идеялық және эстетикалық позициясына қарсы жанкешті күреспесе, Сәкеннің азамат әрі ақын-суреткер ретінде қауырт өсіп, биікке самғауы, ол ол ма, қазақ әдебиетіндегі жалаугер жетекшілігі қамтамасыз етілер ме еді. М. Жұмабаевтың «Батыр Баянымен» қиын жарысқа Сәкен өзін өткір қайрап салмаса «Көкшетау» дастаны өзінің ғажайып көркемдік дәрежесіне көтеріле алар ма еді?» деп сауал тастайды. Сөз жоқ, осы бәсеке жай да жүйрік қаламды одан сайын желқанаттандыра түскені анық. Олай болса, Мағжан мен Сәкен өмір көшінде әрдайым бірге жүрді. Олардың өмірлерінің соңғы сәтінде кездесіп түсінісулері, табысулары кездейсоқтық емес. Бұл халқымызға бұйырған тағдырдың сыйы.

Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығына қатысты жайларды елеп-екшей жүре мені «Мағжан туралы оның жерлесі, замандасы Ғабит Мүсірепов неге бір ауыз сөз қалдырмаған?» деген ой мазалай беруші еді.

Оның жауабын жазушы Жайық Бектұровтың «Бес арыс» («Жалын» баспасы, 1992 ж.) деп аталатын жинаққа енген естелігінен тапқандай болдым.

Ғабен бір кездескенде Жайық Бектұровка Мағжанмен алғаш рет 1928 жылы Бурабайда кездескенін, Ақмола губерниялық партия комитетінің хатшысы Садықбек Сапарбековтің өзін шақырып алып, «Мағжанның орнына орман шаруашылығы техникумында оқытушы бол» дегенін айтып береді. «Бурабайға келдім. Мағжанды осында бірінші рет көрдім. Ол өзінің пәтерін маған беріп, Қызылжарға кетті. Сонда барып совпарт школда сабақ берді» дейді.

Кейін Мағжан мен Ғабен 1936 жылы Алматыда тағы кездеседі. «Мен Қазақстан Орталық партия комитетінің мәдени-ағарту бөлімінің меңгерушісі едім. Мағжанды жұмысқа орналастырдық. Ол жұмысына құлшына кірісті. Дінге қарсы орысша бір трактат іспеттес еңбек жазып әкелді. Жұмысының өзі де дінге қарсы үгіт-насихат жүргізу еді». (Ғабит Мүсірепов). Жайық Бектұровпен әңгімесінде Ғабен: «Менің ойымша, Мағжан шығармаларын басуға бұл күнде совет өкіметінің еш бөгеттігі жоқ, бұлай деу бос сөз. Оның шығармаларын жарыққа шығаруға біздің өзіміздің көптен бергі бір беткей қалыптасып кеткен теріс дағдымыз, теріс көзқарасымыз, Мағжанды ұлтшыл деп жамандап қалған ескі әдетіміз бөгет. Біз біреуді жамандасақ, тасқа басқан таңбадай, өмір баки өшпейтін қара бояудай көреміз. Кейде тіпті қайсыбір ақындарымыздың іштей қызған-

шақтығы да бөгет болып жүр. Әйтпесе ағын ақ, қарасын қара деп бар-жоқтың жігін ашып алуымызға әбден болады. Мағжанның әйел теңдігі, махаббат, табиғат жайлы, ағартушылық бағыттағы ертеректе жазған өлеңдерін, мақалаларын, әңгімелерін бүгінгі әдебиетіміздің қорына қосуға әбден болады. Шынын, әділін айтсақ біздің бірқатар ақындарымыз, әдебиет тарихын зерттеушілеріміз өздерінің өлеңдерінде, мақалаларында Мағжанның көп-көп нелер терең ойларын, тіпті жеке сөздерін былай қойғанда оның толып жатқан өлең жолдарын, шумақтарын ұрлап-жырлап пайдаланып жүр. Мағжан – сұлулықты, әсемдікті сүйген ақын. Оның ән-өлеңдерін де бірқатар композиторлар сәл өзгертіп, пайдаланып кетіп жүр. Мәселен, ана радиода күнде айтылатын «Бәрінен де сен сұлу» дейтін ән-өлең Мағжанның шығармасы ғой» деп Мағжан шығармаларын жарыққа шығаруға қатысты ойларын да ашық білдіріпті. Алайда, Ғабен Мағжанға ара түскен жоқ, Мағжан туралы естелік те қалдырмады. Оның себебін қазір дөп басып айту қиын. Атақты «Бесеудің хатына» қол қойған, «Бейімбет жау болса, мені де жау деп санаңыздар» деген Ғабеннің Мағжан туралы қалам тартпағанын түсіну де, түсіндіру де қиын.

Соңғы жиырма жылдың ішінде Мағжан жайлы біраз дүние жарық көргенін жоғарыда айттық. Солардың ішінде белгілі жазушы Жайық Бектұровтың еңбегінің орны бөлек десем ақиқаттан тым алыс кете қоймаспын. Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ә.Марғұлан сынды қазақтың

асыл ұлдарының әдеби портреттерін оқырманға тарту еткен Ж. Бектұров Мағжанның халқына қайта оралуына да көп еңбек сіңірді. Ол Қазақстан Жазушылар одағының Қарағанды облысаралық бөлімшесін басқарған жылдары Солтүстік Қазақстан облысына сан мәрте келіп, Мағжанның жары Зылихамен кездесіп, қолынан келген көмегін аямаған. «Мағжанды іздестірдіңіз бе? Жоғарғы жаққа арыз жаздыңыз ба? деп сөз бастап кеттім. «Жаздық қой. Жазбаған жеріміз жоқ. Ештеме шықпады», — деді Зылика. Мен ол кісіге: «Сіз Н.С. Хрущевке жазыңыз. Күйеуім ақын еді, жұрт ұлтшыл десті. Бірақ ол ешқандай басшы жұмыста болған жоқ еді. Кеңес үкіметіне қарсы ешбір теріс әрекет істеген адам емес. 1930 жылы ұлтшылсың деп бір соттады. Одан лагерьде жазасын өтеп келіп, болмашы қызмет істеп жүргенде қайта қамалды, жоқ болып кетті» деп жазыңыз» дедім». (Ж.Бектұров)

Жазушы осыдан кейін өзі де қарап отырмайды, Башқұртстанның халық жазушысы Сайфи Құдашқа хат жазып, Мағжан Жұмабаевты ақтауға көмектесуін сұрайды. Мағжан Жұмабаевпен Уфадағы «Ғалия» медресесінде бірге оқыған С. Құдаш 1969 жылы Қазақстан компартиясы орталық комитетінің бірінші хатшысы Д. Қонаевқа хат жолдайды. «Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың тағдыры туралы» деп аталатын бұл хатында башқұрт әдебиетінің ақсақалы Қазақстанның көптеген қалаларынан, оның ішінде Қарағандыдан да, Мағжанға ара түсуін сұраған өтініштер келгенін жазады.

Ж. Бектұров 1987 жылдың бас кезінде

Мағжан туралы 1961 жылы жазған көлемді мақаласын Қазақстан Жазушылар одағының сол кездегі бірінші хатшысы О. Сүлейменовке тапсырады. Жайық ағамыздың Мағжанға, Мағжанның артында қалған жесірі Зылиқаға жасаған басқа да жақсылықтары аз емес. Мағжан ақталғаннан кейін Зылиқаны шет-қақпай қыла бастаған ақынның туыстарының орынсыз әрекеттерін айыптағаны тағы бар. Ол: «Өмірде әділетсіздік көп қой. Бәрі де қараңғылықтың, іші тарлықтың белгісі. Бұрын естерінен шығып кеткен Зылиқа, енді Мағжан жұрттың аузына қайта іліге бастағаннан кейін, бұл байғұстардың да тіліне, көңіліне орала бастапты. Бұлардың да әкелері, туыстары сотталып, есеңгіреп қалған адамдар. Жалған қызғаншақтық сезім де бар. Жақсы мұраға ие болғысы келетін ниет те бар. Баласы, ұрпағы жоқ, жалғызбасты сорлы кемпірдің Мағжанның із-түссіз кеткен еңбектерін инемен құдық қазғандай жинағаннан өзге, соның көп азап-бейнетін көргеннен басқа ешкімге ешбір жазығы жоқ» деп жазды.

Белгілі жазушысы, қазақ әдебиеті ақсақалдарының бірі Ғаббас Қабышұлы да осыны дәттейді. «Мағаңның өлең-дастандары, әдеби аудармалары жарияланған газет-журналдарды іздеп табу, көшірме жасатып алу, әрине, апайға қиын болған. Ақы-пұлын төлеу былай тұрыпты, кесірі жетерлік кездерде ашық іздеудің өзі қандай тәуекелді қажет етті десеңші?! Күйеуіне жағылған күйені кетіру үшін жан тыныштығын ұмытқан, алғаш тұтқындалғанында ізденіп Мәскеуге, Максим Горькийге дейін барған, Мағаңның ол жолы ақталуына бірден-бір

себепші бола білген, ал ері екінші рет тұтқындалғанда соңынан Сібірге барғаннан өзге шарасы қалмаған Зүлкең, кім не десе де, бүгінгі бізге де, келер ұрпаққа да аса қажет қыруар іс тындырды» (Ғаббас Қабышұлы. «Қазақ әдебиеті» 2003 ж. 30 мамыр).

Аласапыран заманда «Асқақ ақынның ағын кара деген, сауын «жара» деген, ұлтын сүйгені үшін ұлтшылсың, Түрікстан, Тұранды жырлағаны үшін түрікшілсің деген, «Бардың нарқын білетін» дегені үшін байшылсың. Өр мінез көрсеткені үшін өзімшілсің деп кінәлаған. Айдарынан жел ескен айтулы ақынға алуан-алуан атақ таққан» (Темірбек Қожакеев) жандар да табылды. Олардың мақсаты – Мағжанды сүріндіру, жігерін жасыту еді. Қарсыластары ақынның әр басқан қадамын андып отырады, тырнақ астынан кір іздейді, орынды-орынсыз кінәларды үйіптөгеді. Соның бір дәлелі – 1924 жылы Ғ.Сұлтанұлы деген біреу «Еңбекші қазақ» газетіне «Мағжан Жұмабайұлына» деген өлеңін жариялатады. Бұл оның Мағжанның «Жолдастарға» деген өлеңіне шабуылы еді. Ол Мағжанды «қазақты тапсыз дейсің, шулап отырған кедейді» көрмейсің деп жерден алып, жерге салады, намысына тиетін сөздер айтады. Осы қиқу Москвада да алдынан шыққанын жоғарыда айттық. Осыдан кейін ақын мұңаймағанда, еліне, халқына зар айтпағанда қайтсін. Бірақ, ол морт сынған жоқ, қайта шириға түсті. Оның:

Мен қайтармын болмақ үшін елмен ел,
Ел бел асса, аспақ үшін бірге бел.
Аз ғана елдің өмірі құрғыр қалтылдақ,

Ел шер тартса, тартпақ үшін
бірге шер.
Қайтуым қак, белді будым
тас қылып,
Кет деме, елім, енді мені басқа ұрып.
Дейтін болсаң, «қой жырынды,
жырауым»,
Қобызымды қиратармын тасқа ұрып, –

деген жолдары осындай көңіл-күйді сездіреді.

Кезінде Мағжанның «Тоқсанның тобы» деп аталатын атақты толғауы да керемет қоғамдық пікір туғызғанын білеміз. «Мағжан мына өлеңімен біздің жолға түсіп отыр... Мағжан адасқанын мойындады... Оның бұл сөзіне сенейік. Мағжан жалған айтпас». Шәймерден Тоқжігітов «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 19 тамыздағы санында жариялаған «Тоқсан тобы» деген мақаласында осылай дей келіп, Мағжан өміріндегі өзгеріске толық сене алмайтынын да жасырмайды. «Өткенді жеңіл-желпі малшылай салып, жуып кетіре қоюға болмайды. Бұған шын жүрек керек, көп еңбек керек... «Оннан аулақпын» дегенінді ақта! «Тоқсанмен біргемін» дегенінді бұдан былай іспен көрсет,» – дейді тағы.

Нақ осы кездері Мағжан өзін қолдайтын бір жан табылса, сөз жоқ, соған қуанар еді. Бірақ басқаларды былай қойғанда, Мағжанға бір табан жақын жүрген Мәжит Дәулетбаев сияқтылардың да жүректері жиби қоймайды.

«Сонда да анық сенім жоқ,
Солай да бүгін көңіл тоқ.
Ар жағы әлі әлі көмескі».

М. Дәулетбаевтың «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 12 қыркүйектегі санында жарық көрген «Таныды» деп аталатын өлеңі осылай аяқталады. Бұдан да біз әлі де Мағжанға деген сенімнің селкеу екенін аңғарамыз. С. Мұқанов та «Токсанның тобын» өте бір сақтықпен қабылдайды. «Мен осы қызу айтыстың қалың ортасында жүргендердің бірі болдым. Байшыл-ұлтшылдар пікірлерін бүркеншікті түрде өткіземіз деп тырысқанмен, совет әдебиетінің бағытындағылар олардың бет-пердесін тез сыпырды да, кім екендіктері халық алдында айқын көрінген ұлтшылдар саяси ажалы жақындағанын сезіп, бір жүйелері: «Сонау оннан мен аулақ, мен тоқсанмен біргемін» (М. Жұмабаев) деп бұрынғы таптық бетінен жалтаруға тырысты». («Есею жылдары», Алматы, 1964, 288-289б.)

* * *

Мағжан өмірінің әлі толық зерттелмеген бұлтарыс-қалтарысы көп. Мысалы, бірде бір автордың «Мағжан Жұмабаев Қызылжардағы қазақ педагогика техникумында, партия-кеңес мектебіне сабақ бермеген. «Бостандық туы» газетіне редактор болмаған» деген сөздерін көзім шалып қалды. Бұлай үзілді-кесілді сөз сабақтауға негіз жоқ. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Солтүстік Қазақстан облысы бойынша департаментінің мұрағатында М.Жұмабаевтың ойранды отызыншы жылдарда екі мәрте тұтқындалуына қатысты құжаттар сақтаулы. Олардың арасында Мағжаннан жауап алудың хаттамалары да бар. «Колчакшылар кезінде (1918 жылдың 1 маусымы мен 1919 жылдың 31 қазаны аралығы – Ж.С.) Петро-

павлдағы екі жылдық мұғалімдер курсының меңгерушісі болдым. Бір жылдан кейін мені «Бостандық туы» газетіне редактор етіп тағайындады» дей келіп, М. Жұмабаев 1926 жылы Петропавлға оралғаннан кейін кеңес-партия мектебінде жұмыс істей бастадым, орыстарға қазақ тілінен, ал қазақтарға орыс тілінен сабақ бердім» дейді. Осы сөздердің астында Мағжанның өзінің қолы тұр.

Мағжанның журналистік қызметіне ойысар болсақ, ол іскер ұйымдастырушы, білікті басшы ғана емес, әріптестерінен ойы да, сөз саптау шеберлігі де оқ бойы озық публицист ретінде де кең танылған. М. Жұмабаев өзінің алғашқы мақалаларын «Кедей сөзінде» жариялай бастаған. Ол бұл кезде «Россияның коммунист партиясының Омбы губернелік комитеті жанындағы мұсылман секциясы һәм Омбы губревкомының қазақ газеті» деген ресми атаумен шыққан «Кедей сөзінің» алқа мүшесі еді. «Ақынның кеңес өкіметі кезеңінде (1920-1927) жазған барлық жанрдағы шығармаларынан «бүгін» деген бір буды саралайтын көзқарасы байқалады» (Диқан Қамзабекұлы). Бұл патша тақтан құлап, «ақ түйенің қарны жарылған», еркіндік самалы ескен кез еді.

Осындай бір алмағайып заманда «Қуан, қазақ! Бостандығың енді келді!» деп ұран салған Әлихандардың үні нағыз болашаққа сенгендіктен шыққан еді. Осы Әлихан Бөкейханов сынды алаш арыстары болашақты бағдарлады, елдің кейінгі жолын таңдады, ұлттың ертеңін көкседі. Алашорда — осы арманның перзенті.

Алаш — қазақ. Орда — ел. Ендеше, Алашорда — Қазақ елі! Қазақ елінің жасыл туын осылар көтерді. Тудың жасыл түсін бұлар жоқ жерден, ойдан шығара салған жоқ. Жасыл ту — Алаштың, ел иесі хандардың туы, тірліктің тынысы, ұлттың ұйысқандығының айдай әлемге айғақты белгісі еді.

Алаш жоқ жерден пайда бола салған ұғым емес. Ол ежелден тамыр жайған, ұлы даланың ұландары ел боламыз деп үміт артқан ұлттық қауымдастық, ұлттық одақ. Демек, оның көкसेген мақсаты, орындамақ ниеті, атқармақ ісі болды. Осы айтылғандардың бәрінің түп-қазығы ұлттың тәуелсіздігі, бостандығы еді.

Алашордашылар қазақтың ел болып өркендеуінің жолы патшаның тақтан құлап, төңкерістің туы желбіреуінде деп дәмеленді. Алайда алданды. Және де өте қатты алданды, аяусыз қырғынның, жойқын жазаның, ұлттық үнді тұншықтырудың қанды қасабы енді келгенін кеш ұқты. Қазан төңкерісінің көкसेгені жасыл ту болмай шықты. Қазан төңкерісінің тумасы — Кеңес одағы қызыл туды қолға ұстауға ниеттенді. Оның бүкіл идеясы осыны көкседі. Өзге түстегі ешбір ту желбіремеуге тиіс. Ұлттық теңдік деген бос сөз екені кейін белгілі болды. Лениннің ұлттардың тепе-теңдігі туралы саяси көзқарастарының астары енді ашылды.

Сөйтіп, алаштың жасыл туы бір ұлттың ғана табынатын пірі болып қалды. Соның өзінде ұлтты көтеру керек болды. Ұлт азаматтары сан тарау жолдарды шиырлады, небір мұраттарды ұлттың бостандығы жолында са-

раптап, саралап көрді. Бодандықтың бұрынғы бұғауы бұғау ма, енді аяқ-қол қатар шегенделді, мойынға бұрау мықтап түсті. Міне, Алаштың алқынған тұсы осы болды. Бостандықтың бақытты сәті бұл болмай шықты. Күрестің ең сұрапыл, ең аяусыз, қатыгез, кеудеден жан шығатын, мойыннан бас түсетін шағы енді келді. Білімді бойға дарытқан, заман ағымын танып қалған зиялылары бар жұрт енді бұрынғыша құлақкесті құл қалпында айтқанға көніп, айдағанға жүре салмайтын халге жетіп қалған-ды.

Ұлттық интеллигенция — зиялы қауым ұлттық мемлекеттің іргетасын қалауға ұйысты. 1917 жылғы 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өткен Алаш съезінде Алаш автономиясы құрылды. Алашорданың өмірге келуін ұлттық идеяның, ойдың бұлқынуы, оянуы яки тарихи қажеттілік деп есептемейтіндер қатты қателеседі. Ұлттың ел болып өркендеп, дамуы үшін осындай аса зор идея қажет еді. Қайталап айтайық, патша құлағанымен, оның езгісінде болған бұратана большевиктер өз еркіне, өз дамуының жолымен жіберуге тілеулес болмады. Ұлыдержавалық пиғыл большевиктердің де қанына сіңулі еді. Сондықтан жаңа өміршілдік жүйе өз ішінде бостандық орнатуға ұмтылған екінші бір дербес құрылымды қолдамақ түгілі, тұншықтыруға алғашқы күннен бастап мүдделі болды.

Бұл, әрине, екіжақты қарама-қайшылыққа әкеліп соқтыратыны белгілі еді. Патша үкіметінің отарлау саясатын, сол арқылы бұратана халықтарды су қараңғы қамауда

ұстаған езгісін көрген, большевиктердің де ұлттық идеяны қоштамайтын да қолдамайтын пиғылын сезген Алаш басшылары жаңа бір кезге — Мағжанша айтқанда «қаптыққан, камалған» күнге де тап болды.

Патша үкіметі тұсында саяси күрестің ыстық-суығында шыңдалған алаш азаматтары ел болар жолдың ең оң бағыты — ұлттық бірлік екенін жаза баспай айырды. Әлихан Бөкейханов «Автономия болу — өз алды мемлекет болу, Россия федералдық мемлекет болса, Қазақстан оның құрамына әзірге автономиялық негізде енбек» деп дұрыс бағдарлады.

Бірақ ұйыған қазақ арасына таптық індетті тарату арқылы большевиктер алаш қозғалысына жік салуды көздеді. Ахмет Байтұрсыновтың қазақта таптық идеядан гөрі ұлттық бостандық ардақты еді деуі тегін емес. Алайда, большевиктер партиясы қазақтың белең алып бара жатқан бірлігін ыдыратып, араға саңлау салудың, сызат түсірудің жолы таптық идеяны жандандыру деп, осы арқылы қазақ жұртын жіктеп, бөлшектеп, мұнда да азамат соғысын ұйымдастыруға ұмтылды. Осындай алмағайып кезеңде нағыз алашордашылар ұлттың жаңғыруы, өз алдына дербестік идеясының, тәуелсіздік мұраттарының туындауы негізінде өз тұтастығын көкседі. Осы кезеңде Мағжан Жұмабаев, Ғұмар Қарашев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Міржақып Дулатов сынды нағыз ұлт ақындары ұлттық айбарға айналды. Олардың қазақшылдық жырлары Бұқар жыраудың, Мұрат Мөңкеұлының, Дулат Бабатайұлының, Шор-

танбай Қанайұлының жырларымен қайта үндесіп кетті.

Бұлардың жырлары бірінен бірі өткен өткір еді. Мәселен, Ғұмар Қарашев:

Мезгілсіз ерте туған таңнан қорқам,
Жауынсыз, құр желдеткен шаңнан қорқам.
Таң туды, мезгіл жетті деп адасып,
Құрылған қараңғыда заңнан қорқам.
Теңгеріп жарлы-байды, құрып ұжымақ,
Теп-тегіс жұртқа жеткен тойдан қорқам, —

десе, Мағжан одан да ашындыра, анықтай, айбындырақ жырлады:

Азамат! Анау қазақ қаным десең,
Ұжымақтан суын алар, жаным десең.
Болмаса, ібіліс бол да у алып бар,
Токтатам тұншықтырып қанын десең,

яки:

Ұзын Орал — күн мен түн шекарасы,
Бір жағы — күн, бір жағы — түн баласы.
Арғы жағы — көк көзді жын ұясы,
Бергі жағы — түріктің сар даласы, —

деп ашық жырлады.

Мағжан — Алаштың ұлы ақыны дәрежесіне осындай батыл өлеңдерімен, халықтардың тарихи тамырластығымен, тарихты терең білетін сұңғылалығымен жеткен. Мағжанның тілі өткір, уытты, білімі терең, тарихи танымы зор, өлең құдіреті күшті.

Мағжанның өзгелерге ұқсамайтын мөлдір сезімге, лиризмге тұнып тұрған өлеңдерін айтпағанның өзінде, түрікшілдік, ұлттық бағыттағы өлеңдерінің мазмұны бай, ойы терең, мақсаты зор екені айқын. Мағжан тарихтың қалың қыртыстарын қопара біледі, ел-жұртты

өткен бабалардың аруақты рухымен оятуды мұрат тұтады. Бұл орайда Мағжанның жиырмасыншы ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси-идеялық ахуалға аса жетіктігі аңғарылады. Ол осы қалыптасқан жағдайдан шығар жолды іздейді. Мағжанның осы талпынысы тек қазақ халқы емес, бүтіндей түркі туыстардың бірігу идеясын көксейтіні белгілі болады. Егер «Қараңғы дауылды түн», «Күншығыс», «Бостандық» сияқты өлеңдерінде ол орыс империясының озбырлығын, сол озбырлықтан құтқарар бостандықты жырласа, «Түркістан» өлеңінде өзінің ұлтының тарихи өзегін тапқанына қуанады.

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің тәңірі берген несібі ғой, –

деп ұзақ жырды үлкен лейтмотивпен тарихтың тұңғышына бойлаудан бастайды да Түркістанды Тұран даласы етіп, бүкіл түркі халықтарының ортақ мекенін жырлап кетеді.

Ақырында өлеңді:

Бұл Тұран ежелден-ақ алаш жері,
Тұрансыз тарқамаған алаш шері.
Тұранның топырағында тыныштық тапқан
Алаштың арыстаны Абылай ері.
Шер батса кім іздемес туған елін,
Тұлпар да көксемей ме туған жерін?
Арканың ардагері – қалың алаш,
Тұран да, біле білсең, сенің жерің! –

деп мекен ортақтығын қазақтың есіне салады. Бұл ұлтты ұйыту мақсатын зердеге түйю, зейінге құю.

Түрікшілдік ой-мүдде Мағжанға тегін орныққан дей алмайсың. Өйткені патшалық Россияның ұлттық кемсітушілік, бодандық зорлық-зомбылығын тек қазақ халқы ғана кешіп қоймағанын ұлы ақын біледі. Сондай туыстар қазақпен де үндес болсын деген бірігу, ынтымақтасу мақсаты ұлы ақынды тегін тебірентпеген. Мағжанға кейін жабылған «Пантюркизм» жаласының осындай астары бары анық. Мағжан ғана емес, Алаштың барша зиялылары түрікшілдік туын көтеруге ықыласты. Мағжанша түрікшілдік идеясын олар да жырлады. Мысалы, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың;

Ер түрік ұрпағымен данқы кеткен,
Бір кезде Европаны тітіреткен.
Кіргені есік, шыққаны тесік болып,
Күнбатыс Күншығысқа өмірі жеткен.

Кешегі хан Шыңғыстың ұрпағына,
Талай царь, талай князь тәжім еткен.
Мен – қазақ, қазақпын деп мақтанамын,
Ұранға алаш деген атты адамын.
Сүйгенім – қазақ өмірі, өзім – қазақ,
Мен неге қазақтықтан сақтанамын, –

деп жырлады.

Соған үндес жырды Жүсіпбек Аймауытов та жазды:

Арғы адам – ер түрік,
Біз қазақ еліміз.
Самал тау, шалқар көл,
Сарыарқа жеріміз.
Ер түрік ежелден,
Оқ тескен етіміз.
Қаймығып еш жаудан,
Қайтпаған бетіміз.

Жаусын оқ, аксын қан,
Шықсын жан – қорқу жоқ.
Алаштың жолында
Жан қимақ – ниетіміз.

Мағжанның «Алатау» атты ұзақ жыры да осы сарындас. Өйткені, ақын:

Алашқа қайсар қырғыз бала ма екен,
Қайғымен қайсар жаны жара ма екен?!
Жаралы ел көшкен күнін жоқтай, жылай
Құл болып жасық жаспен қала ма екен? –

деп қырғыз халқының басындағы өз ұлтына тән күйді шертіп, оның да жүрегін тырнайды. Мұнда да «Алаш» идеясы ортақ желіге айналады.

Мағжанның шығармашылық өнеріндегі мұндай сара жолды, түрікшілдік сипаттағы жырларын кезінде, әсіресе, Алашорда құлап, оның іргесі жойылған кезде, ол тарих сахнасынан ығыстырылған шақта ешбір адам мақтап жаза алмас еді.

Мағжан туралы 1923-ші жылы жазылған мақаласында Жүсіпбек Аймауытов та мұны қозғауға дәрменсіз еді. Ол Мағжанды сыршыл ақын, бейнешіл ақын, суретшіл ақын деп дөп басып, өзге қырларын тегіс те жеріне жеткізе баяндап берді. Мағжан және алаш деген тақырып бұл ретте қозғалуы мүмкін емес-ті. Олай жазса, бұл өзін де Мағжанды да орға итерумен бір еді.

Соның өзінде Жүсіпбек Аймауытов «Мағжанның ақындығы туралы» дейтін әйгілі мақаласында Мағжанның Алашордамен байланысын астарлап, алашорданы мұқатқан болып былайша баяндайды:

«...Мағжан көріне түсіп жоқ болып бара жатқан бостандықты жырлады. «Жаралы жан» қазақтың басына түскен ауыр күндерді суреттеді. Сонда да Мағжан ұлтшылдық бетінен танған жоқ. «Азамат, анау қазақ қамы десең» деп азаматты елін қорғауға шақырды. Осы бағытпен келе жатқан Мағжанның маңдайына Октябрь төңкерісі тақ ете түсті. Ұлт ұранын көтерген «Алашорда», алашордашылар қашты, пысты. Саясат майданынан табаны ауды. Мағжан бұрынғы сеніммен, бұрынғы жолынан айрылып, дағдарып қалды...»

«Алаштың» құрылуы Мағжанның да жүрегіне қуаныш болып құйылды. Орынборда өткен алғашқы құрылтай съезіне Ақмола облысынан қатысқан екі делегаттың бірі М. Жұмабаев оқу комиссиясына мүше болып сайланды. Алайда үміт ақталмады. Бас басына би болғысы келгендер айтыс-тартыстың жетегінде кетті. Ақыры басқаларға жем болды. Мағжанның «Кедей сөзі» газетінің 1921 жылғы 12 қаңтардағы санында «Жәжеке» деген бүркеншік атпен жариялаған «Автономия кімдікі?» деген шағын мақаласы осындай сөтсіздіктерді қозғайды. Ол ел болу бағытындағы шалыс қадамдардың сырына үңіледі, оқыған азаматтардың автономия ісіне жұмыла кірісе алмағанына, олардың арасындағы алауыздықтың жойылмағанына өкініш білдіреді. «Кеше, 17-18-19 жылдарда «автономия» деп атқа мінген азаматтардың біразы қазір автономияға үмітсіз, салқын қарайды. Кіріскісі келмейді, «тілегенің осы емес пе, неге кіріспейсің?» десең, «бұл – біздікі емес,

жолдастікі» дегендей. Қазіргі халдің кожасы кейбір жолдасқа жолықсаң: «Автономия — менікі, мен болмаған кісі аулақ жүрсін» дегендей. Мұның аты-ұғыспау, ұқпау ғой» деп жазады.

Мағжанның түсінігінде, ұлт ұйыспай ел болу жоқ. Бірлі-жарым жолдастың бостандығы Алаш елінің бостандығына кепілдік бола алмайды, бостандық дәмін тұтас ел татқанда ғана автономия саясаты салтанат құрады, Алаш туы биік желбірейді. Демек, автономия «айлы, күнді, қанды отты тарихы бар; кең, бай, терең тілі, әдебиеті бар; басқаларға үйлеспейтін төресі, шаруасы бар — қазақтыкі. Жүз жылдар орыс ақсүйектері мен байларының тепкісінде елдігін ұмытпаған Алаштікі. «Аязды күні айналған, Бұлтты күні толғанған, құрығын найзадай таянған, қу толағай жастанған «Ер қазақтың автономиясы бұл!»

...Колчактың кер заманы, одан қала берсе ұлтшылдықтың аузына қақпақ салған кеңес заманы Мағжанның баяғы басылып қалған түрікшілдік сезімін қайта оятты. Мағжан енді ұлт жалауын түрік жалауының панасына, түрік қанатының астына қоюды табады. Осыдан соң ақынның «От», «Ақсақ Темір», «Күншығыс», «Пайғамбар», «Жер жүзін топан басса екен» сияқты өлеңдері жазылады.

Мағжанды жоғарыда ел, ұлт тарихына аса жетік ақын деуіміз тегін емес. Оның кезінде және одан кейін де Абылайды, Кенесарыны ұлттық, типтік деңгейге көтере жырлаған ақындар кем де кем яки болмады десек, орынды. Аталып өткен «Түркістан» өлеңінде ақын Алаштың Абылайын жырлап бір өтсе,

кейін кесек туындыларын Абылай мен Кенесарыға арнайды. Ол бұл екеуін ұлтымыздың бостандығының қайнарлары, ел тірегі, ұлт ұйытқысы деп батыл жырлаған.

Мағжанның «Батыр баян» дастаны толығымен Абылайды дәріптеуге арналған. Бұл әдеттегі құр дәріптеу, дәрежелеу емес, ұлы ханның нағыз тарихи тұлғасын жырмен, өлең тілімен кескіндеу.

Мағжан:

Күндерде сонау — кара тапсырған ел
Тағдырын Абылайдай данасына.
Сол кезде ел қорғаған Абылайдың
Қылсаң да аз қанша тәуеп моласына, —

деген төрт жол өлеңінің өзі ғана ұлы ақынның ұлы ханға тағзымын ұқтырмай ма.

Ал, «Оқжетпестің қиясында» дастаны түгелімен Кенесарыға арналады.

Бурабайға жер жетпейді,
Алаштан Кенекеме ер жетпейді, —

деп басталатын поэма қазақтың соңғы ханына деген ұлы махаббатын ұқтырады.

«Әлеумет мұңын қолға алғаннан бері Мағжанның алатын қаһармандары: Абылай, Кенесары, Сыздық, Ақсақ Темір, Қорқыт, Қойлыбай, Баян сықылды хандар, батырлар, ақындар» дейді Жүсіпбек Аймауытов жоғарыда атап өткен мақаласында. Бұдан біз Мағжанның Алаш тұрмысында елді бастаған ерлердің тұлғасын асқақтату арқылы ұлт рухын көтеруді мақсат еткенін аңғарамыз.

Ақынның алаш ұранды жырлары алашорданың ығыстырылуымен жалыны жарқырмай қалса да ақынның ішкі мұраты өлшеусіз

сол биігінен бір елі де төмендеген жоқ. Алайда оны сыртқа бұрынғыша жалындатып, жарқыратып шығаруға енді дәрмен жоқ. Ықылас бар да лаж жоқ. Заман соған көндіріп отыр. Мағжанның да енді жаңа заманды ырық, ықтиярсыз мойындауы ғана қалды. Өйтпесе — өлім жолы даяр. Алаш көсемдері «жаздым»; «жаңылдымға» көшті. Өз ықтиярынан тыс көшті. Қара күш иіп, бұрап көндірді. Бұл шақта Мұхтар Әуезов ашық хат жазып құтылғаны белгілі. Ол өзін қаралап, өзін-өзі әшкере-релеп құтылды. Осы әдіске Мағжан да көшті.

Ақын «Бостандық туы» газетінің 1921 жылғы 4-санында жарияланған «Бірінші май мейрамы» мақаласында да халықты күреске үндейді. Қазақ елі адамзат тұрмысында өз бетімен жол салу дәрежесіне әлі жете қоймағанын, үміт келешекте екенін түсініп, жер жүзі пролетариатының бағы ашылса, қазақтың да бағы ашылатынына сенеді. «Қазақ, әділдік туын көтерген пролетариат қатарына қосыл! Оның қайғысы — сенің қайғың! Оның қуанышы — сенің қуанышың!» дейді.

Мағжан қай тақырыпқа қалам тербесе де әңгімені елдік, бірлік мәселелеріне әкеліп тіреді. «Сайлау» деп аталатын шағын мақаласына («Бостандық туы», 1922 жыл, тамыз) зер салайық. Автор губерналық ревкомдар таратылғаннан кейін олардың орнын басатын атқару комитеттері туралы әңгіме қозғай келіп, қазақтарды белсенділікке шақырады. «Ақмола губернасының қазағы! Өзіңе қолайлы, жағдайлы мекеме керек болатын болса, ерте күннен даярланып, күніңе, шаруаң пайда келтірер деген азаматтарыңды кіргізіп,

мына исполкомдарынды сайлап ал. Іс басында жүргендер өз дегендерін істеп, өз адамдарын сайлап қояды, бізге тізгін бермейді деп қарадай қажуға орын жоқ... Пәлен-түгендер «төре» болып алып, қиындап барады деп зарлайсындар. Құр көз жасымен не біткен? Алма өзі ауызға қашан түскен? Түгендердің төре болмауы, ел өзінің қолында. Ел, даярлан. Түпкілікті исполкомдарынды сайлап ал».

Мағжан Жұмабаевтың тарихи айналымға енген басқа да мақалалары аз емес. «Әбубәкір ақсақал – Диваев» деген мақаласының да шертер сыры мол. Автор бұл еңбегінде «Елге еңбегін сіңірген ер қымбат. Ердің елге бағасы қаны бір болуда, қуаныш-қайғысы ортақ болуда» деп қазақ-қырғыз елімен қаны бір болмаса да, жанын бір қылып, шамасы келгенінше еңбек қылған, қырық жыл бойында арымай, жапанда жатқан қазақ-қырғыз елін шет жұртқа танытқан, қырық жыл қазақ-қырғыз елімен қуаныш-қайғысын ортақ қылған Әбубәкір ақсақалды басына көтере мақтайды.

Әбубәкір Диваев деген кім? Енді аз-мүз соған тоқталайық. Ол 1855 жылы Орынбор қаласында туған. Ұлты – башқұрт. Жасынан орысша оқып, Орынбордағы кадет корпусының Азия бөлімін бітіргеннен кейін, әскери қызметімен Түркістанға келген. Қазақ, өзбек, тәжік, парсы тілдерін жетік меңгерген Әбубәкір Ахметжанұлы қазақ халқының тұрмыс-салты, әдет-ғұрпына қатысты материалдар, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен айналысады.

Оның үлкен олжасы – 1895 ж. Қожа Ах-

мет Исауи мешітінен табылған көне жазулар. «Ол тапқан көне мөрдің ортасындағы шеңберде Қожа Ахмет Исауидің есімі жазылған, «Хижраның 1212 жылы» деген белгі бар, ал шеңбердің шетінде мөрді жасаушы шебердің есімі (Қожа хан) көрсетілген. Мөрдің орта шеңбері (көлденең қимасы 9 см.) он радиуска бөлініп, оның әрқайсысының арасына Мұхаммед пайғамбардан бергі мүридтердің есімдері жазылған». (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. Алматы 2001 ж. 228 б.)

Ә. Диваев 1896 жылы Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесіне мүше болып қабылданады. «Шора батыр», «Бекет-батыр», «Қобыланды», «Алпамыс батыр» (оның бірнеше нұсқасы, «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Айман-Шолпан» жырларын, «Алаша хан мен Алдар көсе», «Ажы» т.б. ертегілерін, «Қазақ балаларының ерте замандағы ойындарын», «Шешендік сөздерін» жинап, қағаз бетіне түсірді, олардың кейбіреулерін орыс тіліне аударды. Халық аузынан Асан Қайғы, Алаша хан, Әмір Темір, Қараш батыр, т.б. туралы деректер мен қазақ халқының бесік жырын, беташарын, құдалық салтын, мақал-мәтел, толғауларын, бақсы сарынын жазып алып, жариялады.

Әбубәкір Диваев әскери қызметінен босаннан кейін Сырдарияның губернаторы Гродеков дегенге тілмәш болады. Гродековтың ойы бұзық, оның мақсаты – қазақ-қырғыз елін орыс үкіметіне әбден бағындырып, ноқталап алу. Ал, Әбубәкір ақсақал болса керісінше бауырлас елдерді басқаларға жақсы жағынан таныстыруға күш салады. Ол өз

материалдарын орыстың газет-журналдарына жариялатып отырған. Сөйтіп, Әбубәкір Диваев мақалалары арқылы қазақ елін Европа ғалымдарына дейін таныған. Әбубәкір қырғыз-қазақ елдері үшін тұмсығымен су тасыған қарлығаш бола білді. «Қарлығаштың қымбатығы тасыған суының молдығында емес, жүрегiнiң адалдығында... Қазақ-қырғыз елi Әбубәкір ақсақалдың адал еңбегін бағаламай қойған жоқ, һәм қоймақ емес. Бағалаудың қымбаты – алдына айдап мал салу емес, шын көңілден разылық білдіріп, елдің оны «Сен – менің ұлым» деуі. Осы 1923 жылы 22 наурызда Ташкентте қазақ-қырғыз білім комиссиясының бастауымен қазақ-қырғыз елі Әбубәкір ақсақалдың қырық жылдық еңбегіне ұлы той (юбилей) жасап, өзінің шын разылығын білдіріп, Әбубәкір ақсақалға: «Ұлым...» деді. Ердің еңбегін ел ақтады, һәм ақтамақ. Ақтағаны шын көңілмен мақтағаны; елге ер қымбат, елге ердің адал жүрегі қымбат» деп жазды Мағжан Жұмабаев.

Мағжан Жұмабаев ақталғаннан кейін оның өмірі мен шығармашылығын зерттеушілердің ақын ғұмырнамасын қалпына келтіруге асығулары орынды еді. Десек те, бертінге дейін біраз жайлар назардан тыс қалып келді. Мұның 1922 жылға да қатысы бар. Елді жаппай ашаршылық жайлаған нақ осы кезде Мағжан қайда болды, немен айналысты? Осы сауалдарға толыққанды жауап беретін құжаттар бүгінде Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатынан табылады. Міне, осы құжаттарда көрсетілгендей, Қырғыз өлкелік Орталық атқару

комитетінің 1921 жылғы 29 қарашадағы ережесі негізінде ашыққандарға жәрдем беретін Акмола губерниялық төтенше комиссиясы құрылады. Бұл мекеме сол жылдары губерния орталығы болған Петропавлда орналасады. Мағжан алғашында осы комиссияның төрағасы болса, кейін төрағаның орынбасары қызметін атқарады. Мағжан өзіне жүктелген міндеттерді жүзеге асыруға жантөнін сала кіріседі. Осы ретте 1922 жылғы 4 мамырда Акмола губерниялық төтенше комиссиясының төрағасы Даниловтың жеделхатының қозғалысын қамтамасыз ету жөніндегі Петропавл-Көкшетау теміржол құрылысының бастығы Ильиннің атына жолдаған қатынас хатынан да біраз жайды аңғаруға болады. Жеделхатта: «Жергілікті тұрғындардың, сондай-ақ, босқындардың теміржолмен және ат-арбамен ауа көшуі кең етек алып барады. Тұрғындар қолда барын шығындап басқа уездер мен губернияларға қоныс аударуда. Аштыққа қарсы күрес комиссияларына теміржол, сол сияқты ат-арбамен өз беттерімен көшуге болмайтынын, мұндай жағдай ауыл шаруашылығының құлдырауына, тұрғындардың өлім-жітіміне әкеліп соқтыратынын түсіндіру жөнінде жедел шаралар қолдану, мұндай көшіп-қонуларға жол бермеу, тіпті қажет болғанда оларды жолда бөгеуден де тартыншақтанбау ұсынылады» делінген.

Тарихи құжаттар, әсіресе, бұл кезде қазақтардың жағдайы өте ауыр болғанына көз жеткізеді. Мағжан осы жайларды ескеріп, аштыққа қарсы күрес комиссияларының құра-

мына қазақ қызметкерлерін міндетті түрде енгізу жөнінде ұсыныс жасайды. Іле, 6 мамыр күні Губерниялық ашыққандарға жәрдем беру жөніндегі комиссия аштықпен күрес ісіне қазақтарды тарту мақсатында уездік ашыққандарға жәрдем беру комиссиясының құрамына жергілікті қырғыз қызметкерлерінің бір өкілін шұғыл түрде енгізуді ұсынады... Орындалуын тез хабарлаңыздар деген мазмұнда жеделхат жөнелтіледі. Нақ осы күні М. Жұмабаев губерниялық халық сотына жолданған жеделхатқа да қол қояды. Онда ашыққандарға жәрдем көрсету жөніндегі губерниялық комиссиясының 5 мамырдағы қаулысы негізінде губернияның қырғыз (қазақ – Ж.С.) тұрғындары арасында ашыққандарға жедел көмек көрсету үшін бұл іске қазақтардың тұрмысымен таныс адамдардың, яғни қазақтардың қатысуы қажеттігі айтылады.

Осы бір ауыр кезеңде М. Жұмабаев қол қойған құжаттардың бәрінен де оның тиянақтылығы, іске деген жауапкершілігі аңғарылды. Осылай 1922 жылғы маусымның 23-і күні Москваға, аштыққа қарсы күрес комиссиясының орталық комитетіне аш-жалаңаштардың Петропавлға қарай ағылуын тоқтату қажеттігін, мұндағы жағдай жай да өте күрделі екенін хабарласа, 29 маусымда Қостанай губерниялық ашаршылыққа қарсы күрес комиссиясына 5000 пұт астық жөнелту жөнінде нұсқау береді.

Осы жылдың шілде айында ашыққандарға көмекті күшейту мақсатында Мағжанның өзі де Петропавл, Көкшетау уездеріне іс-сапарға шығады. Осыған орай оның атына жазылған

мандатта Жұмабаев жолдасқа ашыққандарға көмек қорына түскен азық-түліктің нақты есебін жүргізу, келеңсіздіктер байқалса оны жедел жою, аштыққа ұшырағандардың нақты санын анықтау, оларды жағдайы біршама тәуір аудандарға бекіту, халықтан ерікті түрде жиналған мал мен азық-түлікті ашыққандарға бөлу, бұл іске жергілікті ақсақалдарды тарту тапсырылады. Осы сапарында Мағжан көп жайға көз жеткізіп қайтады. Бұлардың бәрі оның сапардан оралысымен 20 тамызда жазып тапсырған есебінде толық баяндалған. «5-шілдеде Қияқов жолдаспен бірге Петропавлдан аттанып кеттім. Маған Көкшетау және Петропавл уездеріндегі аштыққа ұшыраған қазағы қалың аудандардағы жағдайға қанығу, жағдайы тәуір аудандардан азық-түлік жинау және Көкшетау уездік аштарға көмек комитетінің жұмысын жолға қою жүктелді, — деп жазады ол. — 9-шілде күні Көкшетауға келдік. Қияқов жолдас сол жерден Атбасар мен Ақмолаға жүріп кетті. 14-шілде күні мен кезектен тыс пленарлық мәжіліс өткіздім. Онда әрбір әкімшілік ауылынан бір малдан есептеп, қазақ ауылдарынан мал жинау және үштен бір бөлігін Петропавлға жөнелту, қалғанын жергілікті жердегі аштарға бөліп беру жөнінде қаулы қабылданды. Сондай-ақ, Көкшетауда тез арада қазақ балалары үшін балалар үйін салу мәселесі де шешілді.

16-шілдеде жағдаймен танысып, нақты шаралар қолдану мақсатымен Көкшетау уезінің аштыққа ұшыраған батыс болыстарына соқтым. Шұңқыркөл, Қараша, Мезгіл

және Айыртау болыстарында болдым. Бұл болыстарда тұрғындардың жағдайы өте ауыр екен, 90 пайыздайы жеміс-жидекті талғажау етуде. Аштықтың салдарынан белең алған көптеген індеттердің куәсі болдым. Аталмыш аудандарда 10-11 күн болғанда аш-жалаңаштарға көмек ұйымдастырдым, оларға қысқа дейін сауынға мал бергіздім». Осылай дей келіп М.Жұмабаев өзінің есебінде мемлекетке май тапсыру салығының онсыз да аш халықты тұралатып тастағанын жазады.

Шілде айының соңында қайтадан Көкшетауға оралған Мағжан уездік аштарға көмек комитетінің мүшесі мұхтасиб Айтқожинмен бірге аштық жайлай қоймаған шығыс болыстарды аралайды. Мұнда да халық айтқан сөзден шықпай, 70 ірі қара мен қой-ешкі және 150 әртүрлі тері жинап береді. Бұл малдың үштен екі бөлігі Көкшетауға, қалғаны Петропавлға жөнелтіледі.

Петропавлға қайтар жолда Мағжан губерниялық ашыққандарға көмек комиссиясының өкілі Жакыповпен бірге Жамантүз және Теренкөл болыстарына соғады. Мұнда да аш-жалаңаштар көп. Дегенмен ауқаттылары Мағжанның аштарға көмек көрсету жөніндегі ақылына құлақ асып, Тайынша, Жамантүз болыстары 20 ірі қарадан, 20 теріден Сарыайғыр болысы 7 ірі қара, 25 тері жинап береді. Мағжан осының бәрін аштарға бөліп беруді Жакыповқа тапсырады да, өзі 17-тамызда Петропавлға оралады, 19-тамызда іс-сапары туралы есебін жазып тапсырады. Осыдан кейін Мағжанның Ташкентке қоныс аударғанша үш-төрт ай немен айналысқаны белгісіз.

Мен Мағжанның атын алғаш рет 1972 жылы естідім. Әскер қатарынан оралып, редакцияға қызметке орналасқаннан кейін отбасымызбен Қызылжардағы Куйбышев (қазіргі М. Әуезов) көшесіндегі жеке меншік үйде пәтер жалдап тұрдық. Әкелі-балалы жандар үйлерін қатар салыпты. Үлкен үйде кемпір мен шал, түкпірге қарай салынған шағын үйде үш баласымен сол кісілердің үлкен ұлдары тұрады екен. Есімі — Мағжан. Біз осы үйдің бір бөлмесіне орналастық. Бір үйде тұрсақ та пәтер иесімен сирек кездесеміз. Өйткені, ол кісі заводта учаске бастығы болып істейді, жұмысқа ерте кетеді, кеш келеді...

Осылай жүріп жаттық. Кейін жақынырақ танысып, дастарқанымыз араласа бастаған күндердің бірінде шай үстінде Мағжанның етжеңділеу келген қараторы келіншегі:

— Журналиске тақырып керек қой, бір нәрсе айтайын ба? — деді.

— Айтыңыз.

— Атамның айтуына қарағанда, оны мен атамның өзінен емес, баласынан естідім, қазақта Мағжан деген бір керемет ақын болыпты. “Халық жауы” ретінде атылған дейді. Менің атам сол кісімен Омбыда бірге оқыпты, дос болыпты. Баласының атын сол кісінің құрметіне Мағжан деп қойыпты. Кейін аталас бір туысының әйелі босанып, “есімін сіз қойыңыз” деп қолқа салғанда, оны да “Мағжан болсын” депті.

Бұл әңгімеге бірден елең ете қоймадым. Өйткені, Мағжан бұрын естімеген адамым.

Жазушылардан менің білетінім Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин. Соңғы үшеуі де атылып кеткен. “Мағжан керемет болса, осылармен бірге неге ақталмаған?” Осы бір ой мені одан алыстата түссе де, сол күннен кейін көрші шалды кездестіргенде ойыма бірден Мағжан оралатын болды.

Артынан сұрастыра келсем, Қызылжарда Бейсен ақсақалды білетіндер көп екен. Ол кісі сол кездегі облыстағы ірі молдалардың бірі болуы керек, әйтеуір, ертелі-кеш біреулер машинамен келіп, әкетіп-әкеліп жатады. Өзі бой-басын таза ұстайтын адам. Сөзге сараң. Таңертеңнен кешке дейін қолынан құраны түспейді, бейсауат көшеге шықпайды. Жаңылмайтын бір ісі — апта сайын мешітке жұма намазына барады. Бірде реті келгенде: “Ата, Мағжан деген үлкен ақын болыпты” дейді, сіз сол кісімен бірге оқыпсыз ғой” деп сыр суыртпақтамақ болып едім, шегір көздерін өзіме қадап біраз отырды да: “Болды ғой, болды,” — деп сөзінің ар жағын жұтып қойды. Одан әрі жақ ашқан жоқ. Кейін де ол кісімен талай рет сөйлеспек болып оқталған едім, бірақ қариядан сөз ала алмадым.

Бірде Мағжан Жұмабаевтың есімі тағы да алдымнан шықты. Өзімнің бастығым, ол кезде қазіргі “Солтүстік Қазақстан” газеті “Ленин туы” деп аталатын, совет құрылысы бөлімінің меңгерушісі Мұхаметқали Нұрғожин көңілі түссе көлдей адам еді. Кейде жұмысты былай сырып қоя тұрып, әңгіме

шертіп кететіні бар-ды. Айтары көп: соғыс ардагері, ұзақ жылдар партия, шаруашылық органдарында қызмет істеген. Сол кісі бір күні әңгіме шертіп отырып, өзінің 1936 жылы Петропавлдағы мұғалімдер даярлайтын техникумда оқығанын, сол кезде Мағжан Жұмабаевтың орыс тілінен сабақ бергенін айтып қалды. “Мағжан Жұмабаев қандай адам еді?” – деп сұрадым. «Одан бері көп уақыт өтті ғой, шашы бұйра, өте сұлу адам еді. Орысшасына орыстардың өзі тәнті болып жүретін,» – деді Мұқан

Бастығым осыдан басқа ештеме айта алмады. Ол кезде (1973 ж.) Мағжан есімі аталмайтын, әлде Мұқан сақтық жасап, көп сырын бүгіп қалды ма, әлде шынында да білгені сол болды ма екен? Кейін ол кісінің Мағжанның алдынан дәріс алғанмен, өмірінен бейхабар болғаны рас шығар-ау, деп ой түйдім. Өйткені, 1988 жылы М. Жұмабаев ақталғаннан кейін, ол кезде Мұқан тірі, біз талай рет кездестік, Мағжан туралы не білесіз деп қаз-балап сұраған кездерім де болды, бірақ ол кісі алғашқы айтқандарына ештеңе қоса алған жоқ.

Редакцияның қым-қуыт өмірі, күнделікті қарбалас не нәрсені болсын ұмыттырып жібереді. Мұқандар тапсырманың үстіне тапсырма беріп, “Әлгі материал қайда?” деп көзілдірігінің үстінен қарағанда, жаныңды қоярға жер таппай қысыласың келіп. Ол кезде газет аптасына бес рет шығады. Оны толтыру оңай емес. Мұндайда бәрін ұмытуға тура келеді. Осылай күн артынан күн өтіп жатты.

...1986 жылдың желтоқсан айының 15 жұлдызында мен бір топ партия қызметкерлерімен бірге Алматыға келдім. Ол кезде бізді аратұра Жоғары партия мектебіне бір айлық курсқа жіберіп тұратын. Сабақ 17-сі күні басталуға тиіс. Оған әлі екі күн бар. Жатақханаға орналастым да, амандық білейін деп осында тұратын ұстазым Сейтен Сауытбековтің пәтеріне телефон шалдым. Секең менің Алматыда екенімді естуі мұң екен, “үйге келдің” астына алды. “Мазалағаным қалай болады?” деп ойымды жіңішкелеп жеткізіп көріп едім, Секең оған тоқтай қоймады «Біздің үйдің қайда екенін білесің, күтемін», – деп телефон трубкасын қойды.

Сейтен Лиманұлы Сауытбеков менің туған ауылым Балуанда көп жыл сегізжылдық мектепті басқарған, зейнет демалысына шыққаннан кейін Алматыға қоныс аударған-ды. Өзі өте білімді адам, араб, парсы тілдерін біледі, өлең жазады. Алматыға келісімен жыл сайын бір жинақ шығаратын болды.

Сірә, менің келетін уақытымды жобалап отырған болуы керек, қоңыраудың түймесін басуым сол екен, есікті Секеңнің өзі ашты. Амандық-саулық сұрасқаннан кейін өзінің жұмыс бөлмесіне бастады. «Тәтең өмірден озған, қазір Сейілмен тұрып жатырмын», – деді Секең бір сәт мұңайып.

Секең елді керемет сағынған екен, сол жолы сұрамаған адамы жоқ. Әңгімемен біраз отырып қалыппыз. Арасында өз жайын да айттып қояды. «Жуырда баспадан тағы бір кітабым жарық көруге тиіс. Үйде қарап отыра алмаймын. Кітапханадағы жұмысым да көп уақыт

алады». Ол кезде Секең Пушкин атындағы орталық кітапхананың сирек әдебиеттер бөлімінде істейтін. Мен кетуге ыңғайланғанда ол жазу столының суырмасын ашып, мәшінкеге басылған бірнеше паракты маған ұсынды. «Естуің бар ма, қазақтың Мағжан Жұмабаев деген керемет ақыны болған, өзі біздің жерлесіміз, 1938 жылғы қуғын-сүргінде атылып кеткен. Әлі ақталған жоқ. Соның біраз еңбегі қолыма түсіп, аударып едім. Мынау “Батыр Баян” деген поэмасы сенде болсын, күні туғанда елдегілерге ұсынарсың», – деді.

Секең астарлап сөйлейтін, өте терең адам еді. “Күні туғанда” дегенде Мағжанның көп кешікпей толық ақталатынын сездірген екен. Ол күн де туды. 1988 жылғы 28 желтоқсанда “Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық мұрасы туралы” Қазақстан компартиясы орталық комитетінің қаулысы жарияланды. Бұл Мағжан толық ақталды деген сөз еді. Нақ осы уақытта ұстазымның аманатын орындап, Мағжан Жұмабаевтың “Батыр Баянын” облыстық радиодан бердік. Ол кезде мен облыстық радиода бас редактор едім. Ал, Бүркіт Бекмағанбетов осында диктор болатын. Бүркіт бар өнерін салып, саңқылдатты.

Шыны керек, осыдан кейін де мені Мағжан тақырыбы аса қызықтыра қойған жоқ. Оған бірден-бір себеп – сол кездегі жұмыс бастылығым болды ғой деп ойлаймын. Бірақ, неге екенін білмеймін, Мағжан менің алдыман шыға берді.

Кешкілік жұмыс орнымда отыр едім, телефон шылдыр ете түсті.

– Сәлеметсіз бе, бұл Едіге Қайырбеков деген казак, – деді трубканың ар жағындағы адам.

– Ассалаумағалейкум, – деп сәлем бердім. Ол кісіні сырттай білуші едім. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Солтүстік Қазақстан облысы бойынша басқармасы бастығының орынбасары болып істейтін, полковник.

– Ертең уақыт тауып, маған келіп кетпейсіз бе? – деді Едікең сыпайы ғана. Көп ойланған жоқпын.

– Таңертең келемін, – дедім.

Трубканы орнына қойғаннан кейін “Бұл кісі мені неге шақырды екен?”, – деп ойланып қалдым.

Таңертең жұмыс күні басталысымен Ұлттық қауіпсіздік басқармасының табалдырығынан аттап, өзімнің полковник Е. Қайырбековтің шақыруымен келгенімді айттым. Кезекші офицер ішкі телефонмен басқарма бастығының орынбасарымен байланысты да: “Жүріңіз, ол кісі күтіп отыр”, – деді.

Едіге Қайырбековті сыртынан талай рет көргем. Бойшаң, кескінді кісі, тіп-тік жүреді. Орнынан тұрып, жылыұшырай қарсы алды. Қол алысып амандасқаннан кейін “Отырыңыз” деп алдында тұрған орындықты нұсқады.

– Мені сіз танымайтын шығарсыз. Мен Керекудің азаматымын. Біз сізді білеміз, үйдегі жеңгең де жазғандарыңды оқып жүреді. – Осылай деді де, ол алдында жатқан папкаға қол созды.

– Мағжан Жұмабаевтың ақталғанын білесіз ғой, мынау – сол кісінің ісі. Мүмкін қызықтырар деп шақырып отырмын, – деді. Мен бірден келісімді бердім.

– Бұл істі әлі ешкім қолына ұстаған жоқ, сыртқа шығаруға болмайды, осында қарайсыз.

– Жаксы.

Содан бір аптадай Мағжан ісінің үстінен түспедім десем де болады. Біраз жайды қойын кітапшама да түсірдім. Аптаның соңында Едікене кіріп, Мағжан ісімен танысып болғанымды айттым. Ол кісі мені ескі таныстай жылыұшырай қарсы алып, біраз әңгімелестік. Байқағаным әдебиеттен хабары мол екен. Қоштасарда: “Көп созбауға тырысыңыз, қазір жұрттың бәрі жапа-тармағай жазады ғой, шындық сіздің қолыңызда, соны халыққа тезірек жеткізіңіз”, – деді.

Хош, сонымен өзім апта бойы әрі ақтарып, бері ақтарып, көңілге түйгендерімді қойын кітапшама түртіп алған жайларды тағы бір ой елегінен өткізіп, мазасыз күй кештім. Кеудемді бір мақтаныш кернейді. “Араға жылдар салып халқына қайта оралған аяулы ақын өмірінің ақтаңдақтарын мен ғана білемін. Тезірек жазуым керек”. Бірақ, қаламым жүре қоймады. Түсініксіз жайлар көп.

Уақыт табымен сарғыш тартқан № 3881 істің оң жақ шекесінде “құпия” деген жазуы бар. Мағжан Жұмабаевты айыптау жөніндегі бұл іс 1937 жылдың 30-шы желтоқсанында қозғалған. Ол осыдан үш күн бұрын тағы да тұтқындалған болатын. Сонда тағылған айып қандай дейсіздер ғой. НКВД қызметкерлері Марсельский мен Латыпов қол қойған анықтамада ол былай тұжырымдалған: “Мағжан Жұмабаев алашордашы... 1917 жылы Омбы қаласында “Бірлік” ұлттық ұйымының

мүшесі болған, Кеңес өкіметіне қарсы күрес ұйымдастыруға қатысқан.

1922 жылы Байтұрсынов және басқалары басқарған революцияға қарсы қазақ ұлттық ұйымына жалданып Кеңес өкіметін құлату үшін белсенді жұмыс жүргізді.

1929 жылы революцияға қарсы қызметі ашкереленіп 10 жылға сотталады, концлагерьге қамалды.

1935 жылы лагерьден оралғаннан кейін ескі контрреволюциялық байланыстарын қалпына келтіріп, революцияға қарсы белсенді іс-қимылын одан әрі жалғастырды”.

Бұл кезде ақын Алматыда Лесная көшесіндегі 89 үйде тұратын. Тінту еш нәтиже бермесе де, тағылып отырылған кінәні дәлелдейтін айғақтары болмаса да кіші лейтенант Нұржанов жедел-ғабыл жауап алуға кірісіпті.

Сұрақ: “Сіз Қазақстандағы Кеңес өкіметіне қарсы ұлттық ұйымның мүшесі ретінде және оның тапсырмасы бойынша белсенді контрреволюциялық жұмыс жүргізгеніңіз үшін тұтқындалып отырсыз.

Сіз өзіңіздің осы кінәңізді мойныңызға аласыз ба?”

Жауап: “Бұл орайда мен өзімді кінәлімін деп санамаймын”.

Тергеуші мен ақын арасында болған алғашқы әңгіменің төркіні осындай. Бір таңқаларлығы, арада бір апта өткеннен кейін, 1938 жылғы қаңтардың 6-сында Мағжан Жұмабаев Қазақ КСР-нің ішкі істер халық комиссариатына өтініш жазып, өзіне тағылған барлық айыпты мойнына алатынын, 1919-

1929 жылдар аралығында Бөкейхановқа жалданып, Жапонияның пайдасына шпиондық жасағанын мәлімдепті. 1929 жылға дейін Сейфуллинмен, ал лагерьден келгеннен кейін И.Ахметовпен, Е.Омаровпен (Бөкейхановтың жеке хатшысы (– Ж.С.), С.Мұқановпен байланысы болғанын жазады. Осы айтылғандардың бәрін ақпанның 16-сы күні жауап алу кезінде де растайды. Осы іс бойынша тергеуші Дмитриенко ақынның жұбайы Зылиха мен Бейімбет Майлиннен де жауап алған. Бірақ, олардың жауабында ілгек боларлық ештеме жоқ. Соған қарамастан ақын НКВД комиссиясы мен КСРО прокуратурасының 1938 жылғы 11 ақпандағы шешіміне сәйкес Кеңес үкіметіне қарсы және шпиондық қызметі үшін ату жазасына кесіліп, үкім сол жылы наурыздың 19-ы күні орындалған.

Ақынға тағылған айып мүлде дәлелденбеген. Ал, оның өзінің мойындауына келетін болсақ, тергеу кезінде Бәйділдин, Сейдалин және басқа 14 адамды шпиондыққа тарттым десе де кейінгі тексерістер көрсеткендей, мемлекеттік қауіпсіздік органдарында, мұрағаттарда жоғарыда есімдері аталған адамдардың шетелдік барлаумен байланыста болғанын айғақтайтын құжаттар жоқ болып шықты. Ол ол ма, КСРО Жоғарғы соты әскери алқасының шешімімен ату жазасына кесілген Бөкейхановтың өзіне де шпиондық жасады деген айып тағылмаған. Бір сөзбен айтқанда, Мағжан Жұмабаевтың тағдырының қайғылы аяқталуына әкеліп соққан үкім азап пен мазаққа төзе алмай морт сынған ақынның өз мойындауына ғана негізделген. Сол кездегі

зандылықтың, соттың сыйқы осы болса, оған не шара?! Алмағайып заманда халқы ақыннан осылай айрылған еді.

Қайғы-қасіретке, азапқа, мұңға толы сол жылдар сияқты ақынның халқына қайта оралуы да оңайға соқпаған сияқты. 1959 жылдың тамыз айында қозғалған №4998-ші іс осыған көз жеткізеді. Бұл істің қозғалуына бірден-бір себепші болған адам — ақынның жары Зылиха. “Өлі риза болмай, тірі байымайды” деген емес пе, қапылыста айрылып қалған асылына адал атын қайтаруды өмір мұратына айналдырған Зылиха шешей талай табалдырықты тоздырып, талай жоғары мәртебелі мырзаларға хат жолдаған. Сондай хаттың бірі КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы Н.С.Хрущевке жолданады. Мәскеуден осы хатқа байланысты нақты нұсқау алған Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Мағжан ісін қайта қарауға мәжбүр болады. Зылиха шешей осы комитеттің тергеу бөлімінің бастығы Н.П.Ловятинге де хат жазып, (бұл хат та біз сөз етіп отырған істе тігілген) Мағжанның жазықсыздан жазықсыз атылып кеткенін, түрмеден шыққаннан кейін қоғамдағы өзгерістерге көзқарасы мүлде өзгергеніне иландырмақ болды. Соның айғағы ретінде ақынның түрмеден босап келгеннен кейін жазған бір шумақ өлеңін келтіреді.

“Осы бетім — ақ ниетім, келдім бастап,
Жанымнан бар жараны сылып тастап.
Еңбекші ел ашуы ұшан, мейірімі мол,
Жанымды тарттым саған жалаңаштап.”

Бір сәт шегініс жасап, осы жолдарға тереңірек үңілейікші. Ақын өзінің қателігін,

адасқанын мойындап тұрған жоқ па. Түрмеде оймен талай жыл оңаша қалған ақын неге жанынан жоқ жараны сылып тастайды. Иә, бұл шарасыздықтан туған жолдар еді.

Ол қуғын-сүргіннің дүлей күшін түрмеден шыққанан кейін, тіпті, күшті сезінген. Қайда барса да жабулы қақпа, меңіреулік. Сенің кім екенінді білетіндер селт етпейді. Не істеу керек? Ажалдыға бір өлім бары анық қой. Ал, жүректі толқытқан жырды ала кетуге бола ма. Өзін өлімге қиса да, өлеңін қимаған ақын тығырықтан жол іздеген болуы керек. Сәбит Мұқановтың 1936 жылғы 27 қазанда Мағжан Жұмабаевқа жолдаған хаты да осыны дәлелдейді.

“27. X. 1936 жыл.

Алматы.

Құрметті Мағжан, жазушылар ұйымына жазған арызыңызды да, менің елдегі адресіме жазған хатыңызды да алдым. Правление мүшелеріне оқыдым. Олар да, мен де шындықпен Совет әдебиетіне қатынасамын деген сөздеріңізді, берген уәдеңізді қарсы аламыз, шындығына сенеміз.

Адамшылық ар-ұяты бар кісі осылай болуға тиіс. Өзіңіз айтқандай адам баласын бақытқа жеткізетін жалғыз жол коммунист партиясының жолы.

Сізбен жолығып сөйлескенде де мен айттым ғой: егерде өзіңіз шын ниетпен совет әдебиетіне қызмет етем десеңіз жазуыңызға ешкім бөгет болмайды деп. Сол сөзім әлі де сөз. Бұл пікірге басқа жолдастар да қарсы емес. Бұл хатта мен жалпы сөзді қоя тұрып, сіздің екі сұрағыңызға жауап берейін.

1. Жазушылар ұйымына совет әдебиетіне

қаламымен еңбек сіңірген кісі алынады. Біз сіздің қаталықтан қайттым деп жазған хатыңызға сенеміз. Бірақ, көпшілік алдына дұрыс қаламыңыздан шыққан көркем сөзіңізді ұсынғанша, өлеңдеріңіз басылғанша ұйымға мүше болуды ұстап көтермейді. Бұл сөзге сіз ренжуге тиісті емессіз.

Устав – ұйымның тәртібі. Тәртіп декларациядан істі жақсы көреді. Жазуыңызды бетке қақпаймыз. Совет платформасында отырып жазған сөзіңізді басамыз. Содан кейін ұйымға мүшелік мәселесі өзінен-өзі шешіледі.

2. Қызметіңіз, ұйымның сізге көмегі туралы. Алдымен Қызылжарда тұрсаңыз да, А-Атаға келсеңіз де ықтияр өзіңізде болсын. Мұнда келемін десеңіз сізді бетке қағатын кісі жоқ. Қайда тұрсаңыз да жазуға керекті жағдайды жасатуға болады. Бірақ, бұл ретінде маған хабар беріңіз.

Қызылжарда сөйлескенде айттым ғой: жазуға белсене кірісу, совет әдебиетіне қызмет ету жұмысының тетігі көбінесе өзіңізде деп, егерде шын ниетпен совет әдебиетіне атсалыссаңыз Сізді бетке қағатын, бұрын пәлен болып едің дейтін кісі болмайды. Пролетариаттың рақымы мол. Ол қорғай да біледі. Жарылғай да біледі. Бірақ, пролетариат сөз емес, істі жақсы көреді.

Құрметті сәлеммен
Сәбит.

Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Мағжан Жұмабаевты ақтауға байланысты істі көп созбай нүктесін қойып берген. Сөйтіп, 1938 жылғы айыптау жоққа шығарылды. Десек те, ақын бұл жолы да толық ақталмайды.

Оқырмандарға түсінікті болу үшін, тағы бір құжатқа жүгінейік. “Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы мемлекеттік қауіпсіздік комитеті төрағасының орынбасары А. Арыстанбеков жолдасқа

Сіздің 1959 жылғы 10 желтоқсандағы №3/1866 қатынас қағазыңызға байланысты Қазан революциясына дейін және кейін жарық көрген шығармаларының, жырларының, романдарының, мақалаларының, очерктерінің және аударма шығармаларының идеялық бағыты туралы қорытынды жасау үшін Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығымен танысу мақсатымен Қазақ КСР Ғылым академиясының тіл және әдебиет институты мен Қазақстан Жазушылар одағы ғалымдар мен жазушылар есебінен топ құрғанын хабарлаймыз.

Топқа кіргендер:

1. Тәжібаев Ә. – төраға.
2. Дүйсенбаев И. – әдебиеттанушы, төрағаның орынбасары.
3. Ахметов Ғалым – аудармашы.
4. Жанғалин М. – аудармашы.
5. Ысмайылов Е. – әдебиетші.
6. Мәуленов С. – ақын.”

Бұл құжатқа Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы Ә. Тәжібаев қол қойған. Енді осы топтың тындырған ісіне тоқталайық. Топ бұл жайында 1960 жылғы мамырдың 19-ында “өте құпия” түрде мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне былай деп хабарлаған. “Сіздердің өтініштеріңіз бойынша жазушылар мен әдебиетшілердің бір тобы 1938 жылы сотталған Мағжан Жұмабаевтың әдеби мұрасымен үстірт танысып шықты... Артында қал-

ған жырларына келетін болсақ, тұтас алғанда өзінің идеялық негізінде буржуазиялық-ұлттық, демек контрреволюциялық сипатта болған.” Осылай арнайы құрылған топ 1938 жылы НКВД қызметкерлері ойлап тапқан айыпты жартылай дәлелдеп тастаған. Тек бұл арада басын ашып айта кететін бір мәселе, жоғарыдағы топ әзірлеген қорытынды құжатқа қазақтың белгілі ақыны Сырбай Мәуленов қол қоймапты. Ақынның зерттелген мәселеге жеке көзқарасы болған-ау деп қалдым. Әйтпесе, ол кезде мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің тапсырмасын орындамауға кімнің дәті шыдап, батылы барған. Ұлы Отан соғысы жылдарында от пен оқтың арасында болып талай рет өліммен бетпе-бет келген ақын арынан аса алмаған-ау, сірә. Біздіңше оның басқа себебі болуы мүмкін емес.

Ақыры не керек, ақын өміріне қатысты осы жайларды өзек ете отырып, көлемді мақала жаздым. Ол “Солтүстік Қазақстан” газетінде жарияланды. Осыдан кейін бұл жайды бүкіл республика жұртшылығының білгені жөн ғой деген оймен жарты сағаттық радиохабарын жасадым. Ол іле республикалық эфирден берілді. Ол кезде мен республикалық радионың Солтүстік Қазақстан облысындағы меншікті тілшісі едім. Хабарды біраз адам естіпті. Белгілі жазушы Әлжаппар Әбішев “Мәдениет және тұрмыс” (қазіргі “Парасат”) журналына ұсынған көлемді мақаласында Мағжан Жұмабаевтың сотталуы мен ақталуына қатысты жаңа жайларды радиодан естігенін, жаны түршіккенін айтып, оны 1960 жылы жарық дүниеге шығармаған-

дардың қалай жер басып жүргеніне таңданыс білдіріпті.

Осыдан кейін мен қайтадан Мағжан тақырыбын қаузауға кірістім. “Солтүстік Қазақстанда” жарияланған мақаланы толықтырып, республикалық басылымдардың біріне ұсынуға ұйғардым. Өстіп жүргенде Алматыға жол түсті.

Бұл кезде Мағжан өмірінің бізге беймәлім беттері әлі баспа бетін көре қойған жоқты. Содан да болар редакциядағылар: “Мақаланы басайық, тек Жазушылар одағының тобына қатысты жерін алып тастаңыз”, – деді. Мен бұған келісе алмадым.

Осыдан кейін облыстық деңгейде болсын, республика көлемінде болсын барлық басылымдар дерлік, Мағжан туралы мақалаларды жариялай бастады. Мен шамам келгенше олардың бірде-бірін қалт жібермеуге тырыстым. Бірақ, мемлекет қауіпсіздігі комитетінде сақталған № 3884 іспен танысқандардың бірде-бірі Ә. Тәжібаев басқарған комиссияның тұжырымы туралы жұмған ауыздарын ашқан емес. Содан ба екен, күні бүгінге дейін маған Мағжан шындығы толық айтылмағандай болады да тұрады.

Бәлкім, 1960 жылы М. Жұмабаевтың ісін қайта қарағанда комиссияны сол кездегі Жазушылар одағының хатшысы Ә. Тәжібаев басқармағанда, біз ақиық ақынмен отыз жыл ерте кездесер ме едік, кім білсін. Өйткені, Әбділданың ежелден Мағжанға жұлдызы қарсы болған. 1927 жылдың өзінде Әбділда:

“Мағжандай іздемеймін Қорқыт көрін,
Қобызбен сарнамаймын сұрап өлім.
Кезбеймін есуас боп ен даланы,

Қуатты орыс, қазақ еңбекші елім.
Көр де аулақ, өз басымнан өлім де аулақ,
Көрсетем Мағжандарға көрдің төрін” –

деп (Ә. Тәжібаев “Жаңа ырғақ” 1934, 28-29 беттер) өз үкімін шығарып қойған. Рас, осындай үзілді-кесілді сөз айтқанда Ә. Тәжібаевтың небәрі 18 жаста болғанын, албырт жүректің алып-ұшпа мінезінің жетегінде кетуі мүмкіндігін де ескеру керек шығар. Бірақ, Ә. Тәжібаев кейін ғылыми диссертация қорғағанда Мағжан шығармашылығына көзқарасын өзгерткен жоқ. “... Пессимизм – дүниеден торығу, табыт пен көрден басқаны көрмеу, өлім күйін ғана есту, қандай тілде жазылса да, символизмнің ортақ ауруы. Өліп бара жатқан капитализммен бірге өлу белгісі. Мағжан осы топта, осы тапта”, – деп жазды ол. (Ә. Тәжібаев. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том, 68 бет. Алматы, 1981.) Осындай сөздерден кейін Мағжанға оның жүрегі қайдан жібісін. Бұл арада Ә. Тәжібаев Мағжанды, Мағжанның поэзиясын түсінбей кетті десек, әрине, қателескен болар едік. Түсінді. Өйткені, нақ сол жылдары (1929 ж.) Мұхтар Әуезов: “Бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжан сөзі” деп жазғаны оған да мәлім болатын.

Мағжан тақырыбына қалам тартқандардың бәрі де Мағжанның қазақ поэзиясындағы Абайдан кейінгі жаңашыл ақын екенін мойындайды. Бірақ, оның шын бағасын кезінде Жүсіпбек Аймауытов берген. Оның сөзімен айтсақ, “Мағжан өленді музыкаға айналдырған, дыбыстан сурет туғызған, сөзге

жан бітірген, жаңа өлшеулер шығарған ақын”.

Осыдан бірер жыл бұрын Петропавлда республика кітапхана қызметкерлерінің алқалы жиыны өтті. Оған сол кезде Алматыдағы орталық кітапхананың директоры болған Мұрат Әуезов те қатысты. Ұлының ұрпағы, алтынның сынығы, сан-қырлы азамат мені қатты қызықтырды. “Қалай кездесем, тілдесем” деген ой мазалай берді. Орайын келтіріп осы ойымды білдіргенімде Мұрат Мұхтарұлы көп ойланбастан келісімін берді.

Қонақ үйдің тыныш бөлмесінде оңаша отырмыз. Мұрат Мұхтарұлын дәл осылай жақыннан тұңғыш көруім. Жүзі өте жылы, сабырлы, жүріс-тұрысы маңғаз. Бірақ, неге екенін білмеймін, менде қобалжу жоқ. Әдетте есімі елге кең тараған белгілі адамдармен кездескенде қатты қобалжып, қоятын сауалдарымды іштей қайта-қайта қайталап, мазасыз күй кешуші едім. Соның бірі жоқ, өзім күнде көріп, күнде араласып жүрген азаматтай, оның әр қимылын бағып жайбарақат отырмын.

— Әңгімемізді бастаймыз ба? — деді ол сәлден соң күлімсіреп.

Мен өзімнің біраздан бері қазақтың ұлы ақындарының бірі Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығына қатысты жайларды жинастырып жүргенімді, осы бағытта әңгіме өрбіткім келетінін айттым.

— Сұрай беріңіз, мен дайынмын, — деді ол.

— Сіздің әкеңіз, қазақтың ұлылығын бүкіл әлемге танытқан қаламгер Мұхтар Әуезов Мағжан туралы қандай ой айтқанын білетін

шығарсыз. Ол кісі “Абайдан кейін Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқырағын, әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара қордалы аулында туып, Европадағы мәдениетпен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан Арқа қызын көріп сезгендей боламын... Бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз Мағжанның сөзі”, – демеп педі. Осы сөздер арқылы Мұқаң Мағжанды Абайдан кейінгі бар ақын-жазушылардан жоғары қоятынын аңғартатын сияқты. Мағжанның қазақ әдебиетіндегі орны туралы сіз не ойлайсыз?

– Мағжан – ұлы ақын. Оны ұялмай, қызарақтамай ұлы деуіміз керек. Сан ғасырлық тарихы бар ұлттық әдебиетіміздің шежіресінде Абайдан кейін, тіпті, кей позицияларда Абаймен қатарласып кететін ақынды ұлы демегенде не дейміз?! Маған, әсіресе, Мағжанның лирикасы қатты ұнайды. Жастайымнан сол өлеңдерді жаттап өстім десем артық айтқандығым емес.

– Мағжан өлеңдерін замандастарының оқығанын білеміз. Ал, сіздің буынның онымен ерте танысуға мүмкіндігі болған жоқ қой...

– Дұрыс айтасыз. Менің жас кезімде Мағжанның өлеңдерін былай қойғанда, оның кім екенін білетіндер шамалы болатын. Бәрі менің анам Фатима мен Зылиха шешейдің таныстығынан басталды. Менің анам – Фатима қазақтың белгілі ақыны Ілияс Жансүгіровтың жары болған. Бертін Мағжанның жесірі Зылиха екеуі жиі араласып тұрды. Алғашында “Бұл кім?” деп сұрағанымда: “Қазақта Мағ-

жан Жұмабаев деген ақын болған, сол кісінің жары”, — деген. Сосын мені қызықтыра түскісі келе ме, Ілияс (Жансүгіров) «Мағжанның лирикасы менікінен күштірек” деп отырушы еді” дегенді қосып қояды. Мағжан менің өміріме осылай енді. Сөйтіп, Зылиха шешей біздің үйге келгенде айналшықтап, маңайларынан шықпайтын болдым. Бір-біріне мұңдарын шағып, үйлеріне қайтарда Зылиха шешейді шығарып салу да менің міндетіме айналды.

Осылай күндер өтіп жатты. Мағжанның біраз өлеңдерін жаттап алдым. Ол өлеңдер Мәскеуде оқуда жүргенімде менің өзім теңдес замандастарым арасында беделімнің жоғары болуына көмектесті. Өйткені, ол кезде мен қазақшаға шорқақ едім. Бірақ:

Жер жүзіне ер атағым жайылған,
Жан емеспін оттан, судан тайынған.
Қайраты мен қандыбалақ қыранмын,
Күн болған жоқ жаудан жүрек шайынған, —

деп Мағжанды судырата жөнелгенімде бәрі ауыздарын ашып қалатын.

Кейін Жазушылар одағында қызмет істеп жүргенімде Зылиха апаймен бірнеше рет кездестік. Олжас бар, бәріміз ақша жинап, Зылиха апайға Мағжанның өлеңдерін мәшіңкеге бастырып, түптеуге көмектестік.

— Мағжан жырлары жарты ғасыр бойы оқушысының қолына тиген жоқ. Сіз қалай ойлайсыз. Оның жалпы қазақ поэзиясының дамуына әсері болды ма?

— Сөз жоқ, кері әсер болды. Мағжан — ұлы тұлға. Абай ұлтымыздың жазба әде-

биетінің негізін қаласа, Мағжан қазақ поэзиясының жаңа бағытын айқындаған еді. Егер оның жырлары жарты ғасыр бойы жабулы жатпағанда бізде Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев сынды мықты ақындар әлдеқайда көп болар еді.

– Неге Қадыр Мырзалиев, неге Тұманбай Молдағалиев?..

– Басқалар да бар ғой. Бұларды атап отырғаным, екеуі де Мағжан өлеңдерінен ерте сусындады, өйткені Зылиха құрастырған жинақтар олардың қолдарына жұрттан бұрын тиді. Иранбектің де жақсы ақын екеніне ешкімнің дауы жоқ. Ғаббас Қабышевтан бір кітапты ол да алған, бірақ, қайтарған жоқ.

– Халық арасында кезінде Мағжанның еңбектерін пайдаланып кеткен әдебиетшілер көп болды. Ақынның ақталуына қарсылық білдіргендер де солар, – деген сөз бар. Осы жайында сіз не айтар едіңіз?

– Халық айтса қалт айтпайды. Ол рас. Мен қазір атын атап, түсін түстемей-ақ қояйын, кезінде ол жайында біраз әңгімені құлағым шалған.

– Ал, Әбділда Тәжібаевтың Мағжанға соншалықты шүйлігуіне не себеп болды екен?

– Бүгінде арамызда жоқ адам туралы айту да қиын. Бірақ, сұрағыңды түсінемін. Біз бұл жайды орап өтпеуге тиіспіз. Одан сабақ алуымыз, ендігі жерде қайталанбауына қол жеткізуіміз керек. Менің білетінім, Әбекен өзінің қателігін түсінді. “Бұл менің де, мені тәрбиелеп, сөйлеткен ағаларымның да кешірілмейтін күнәсі” деп жазуы осының

дәлелі. Әбділда Тәжібаевтың Мағжанның 1989 жылы шыққан жинағына алғысөз жазғанын білесіз. Міне, осы алғысөздің төңірегінде қаншама әңгіме көтерілді. Біле білсеңіз, бұл да Әбекең үшін күнәсін жуудың бір жолы еді. Әйтпесе, Әбділда Тәжібаев Мағжанды түсінбеді, бағалай алмады деп айтуға болмайды. Бертін оңашада Мағжанды оқып, оқыған сайын егіліп жылағанын айтып жүргендер бар ғой. Біз осылай топшылаймыз. Әбекеңнің өзі ешкімге тіс жарып, сырын ашқан емес. Бәрін өзімен бірге ала кетті.

Мағжан туралы ақынның жақын туыстары Ғаділша Қаһарманов, бертін қайтқан Бибізәйып апай да көп әңгіме айтқан. Шота Руставелидің “Жолбарыс тонды жиһангез” поэмасын аударып аты шыққан қазақтың белгілі ақыны Хамза Абдуллинге де кездескен сайын қолқа салып, көп жайға қаныққаным бар. Әсіресе, Хамзекең Мағжанның өлеңдерін жатқа айтып, шабыттанып кетуші еді. Сосын “Мағжан пайғамбар ғой, пайғамбар!” деп орнынан қозғалмай, ойға батып ұзақ отыратын. Бүгін Мағжан шығармашылығымен етене танысқаннан кейін оның айтқандарына айна-қатесіз сенесіз.

Мағжан – шын мәнінде Пайғамбар!!!

* * *

Қазақта өзінің туған жерін, өскен ортасын жырға қоспаған ақын жоқ шығар, сірә. Бұл тақырып қазақтың біртуар ұлдарының бірі, ақиық ақын Мағжан Жұмабаевтың жырларына да алтын арқау болып өрілген. Өзінің “Туған жер” деген өлеңінде:

Бұл жарыққа аяқ басып туған жер,
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық – алтын, қайтып келмес күнімде
Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер.

Жаратылдым топырағыннан, сен – түбім,
Жалғаны жоқ бәрі сенен жан-тінім.
Сенен басқа жерде маған қараңғы,
Жарық болар Шолпан, Айым, сен – күнім, –

деп тебіренген ақын “Адам басы – Алла добы” деген сөздерді жадында ұстап, күндердің күнінде шалғайға қанат қағарын, түнде ақсүйек ойнап, алтыбақанда тербелген, ал, күндіз балақ түріп, козы қуып, жарысқан, үйретем деп асау тайға жабысқан бал-дәурен балалықтың қайталанбас сәттерін сағынарын сезген бе дерсің? Содан да ол өзін қоршаған ортаны ғашық көзбен шолып, жүректен жыр өрген. Ақынның туған жерге, талбесігіне деген іңкәр сезімі әсіресе, “Айда атыңды, Сәрсембай” деген өлеңінен ерекше сезіледі.

...Сар даламды сағындым,
Айда атыңды, Сәрсембай!
Әлде ұйқың келе ме?
Сәрсембай-ау, сен неге
Шырқап бір ән салмайсың?
Жетесің туған жеріңе,
Еркелеткен еліңе,
Жүрегім, неге жанбайсың?!
Сарыарқамның топырағы –
Менің жаным шырағы,
Кеудемді төсеп жатамын.
Оның жібек желінің,
Тәтті кәусар көлінің
Қазір дәмін татамын.
Қайрылып кейін қараман.
Шықтық па ұзап қаладан,
Айтшы, жаным ағатай?

Кейін қарап нетеміз,
Ауылға қашан жетеміз,
Айдашы атты, Сәрсембай!

Ауылды, онда қалған бауырларын ойлағанда дүрс-дүрс соққан Мағжанның жүрегі осылай алып ұшады. Сәрсембай әкесі Бекеннің көшірі. Ол 1910 жылдың мамыр айында Қызылжардағы Мұқамеджан Бегішовтың медресесін бітірген Мағжанды ауылға – Сасықкөлге алып келеді. Қасында медреседе бірге оқыған жолдасы Бекмұхамед Серкебаев (атақты өнші Ермек Серкебаевтың әкесі) бар Мағжан үйіне жеткенше асығады. Бұлар ауылға келгеннен кейін қой сойылып, қазан көтеріледі. Сөйткенше Мағжан осы өлеңді жазып, жиналған қауымға оқып береді.

Бізге жеткен мәліметтерге қарағанда, жас кезінде Мағжан мен Бекмұхамед жиі араласқан, дос болған. Олар Уфадағы Ғалия медресесінде де бірге оқыған. Енді мына қызықты қараңыз, олардың өмірдегі жолдары осылай жиі түйісіп тұрса, екеуінің болашақ жарлары да жастай араласып, сырлас болып кеткен. Өзінің туған жері – Қызылжарға жиі соғып тұратын Ермек ағамыздан бірде: “Осы жайында сіз не білесіз?” деп сұраған едім.

«Біздің әкей де, шешей де Мағжанды жақсы білген. Бірде “Мағжанды білесің бе, көрдің бе?” деп шешейді ренжітіп алғаным бар», – деген сонда әйгілі өнші.

– “Мағжанды көрдің бе? – дегенің қалай, мен оның алдынан оқыдым ғой. Алғаш рет мен оны аттас құрбым Құрманбайдың қызы Зылиханың үйінде кездестірдім. Мағжан өте

сұлу, сыпайы, ашық мінезді жігіт екен” деген анам. 1925 жылы шешей Қызылжардағы екі жылдық мұғалімдер дайындайтын курсқа оқуға түседі. Ал, келесі жылы Мағжан осында қазақ әдебиетінен сабақ береді. Шешей, әсіресе, небір қиын кезеңдерде сүйген жарына адалдығын сақтай білген Зылихаға риза болып отыратын. Алматыда Тимирязев көшесінде тұрғанда ол кісілер жиі араласты. Анамыз Мағжанды да, Зылиханы да өле-өлгенше аузынан тастамай кетті ғой.

“Жұртта қалдым, тап шыным” деп Абай жырлағандай, Мағжан жалғыздықтың дәмін көп татқан адам. Содан да ол әркез кіндік қаны тамған атамекенінен қуаныш, жанына жұбаныш іздеген, қайда жүрсе де Сасықкөлге бір соғуды, оның жұпар ауасын жұтып, көкөрай шалғынға бір аунауды аңсаған. Осындай бір сапары жайлы 1995 жылы кездескенімізде ақынның ағасы Қаһарманнан туған Ғаділша ағай айтып берген еді.

«Жаздың жаймашуақ күндерінің бірі еді. Бір топ бала ауыл шетінде асыр салып ойнап жүр едік, анадайдан пар ат жеккен пәуескелі арба көрінді, — деп бастаған әңгімесін Ғаділша Қаһарманұлы. — Ол уақытта бізге бәрі қызык емес пе, тұра жүгірдік. Әлгіндей болмай жоллаушылар да жақындап қалды. Арамыздағы ересегіміз Қабдөш “Жәжекем келді” деп алақайлап жатыр. Бұл менің ағайды тұңғыш көруім еді. Ол арбадан түсті. Қасында иығына ұзын шашақты ақ жібек бөртпе шалы жамылған ақ сары келіншек. Екеуі бәрімізді алма-кезек сүйіп, бауырларына басып жатыр.

Сол жылы олар қалаға қайтуға асыққан

жок. Күнде түс ауа Сасықкөлге барады. Біз де улап-шулап, сондарынан қалмаймыз. “Туған жерім – Сасықкөл” деген өлеңін оқығанда сол бір ұмытылмас сәттер көз алдыма келеді».

Айтса айтқандай, ақынның аталмыш өлеңінде туған жердің келбеті ғана емес, тіршілік-тынысы да шебер өрілген. Сондықтан да оны осы арада толықтай келтіре кету артық болмас.

Алыстан мұнарланып шалқыған көл,
Бетінде күннің нұры балқыған көл.
Жарысып саф күмістей ақ көбігің,
Мап-майда мөлдірінде қалқыған көл.

Жанында жас балалар ойнаған көл,
Жан-жануар суынды ішіп, тоймаған көл.
Көз салып жалтырыңа, мұңға батып,
Ғашықтар жарын іздеп, ойлаған көл.

Шешініп қыз-келіншек су алған көл,
Әр жанды мөлдіріннен суарған көл.
Масайрап, суға тойып төрт түлік мал,
Дөңізе ойнақ салып, қуанған көл.

Сыртында ақ боз үйлер жарасқан көл,
Байларың кедейлерге қарасқан көл.
Ағайын тату-тәтті қоныс бірге,
Саулықты сағат сайын сұрасқан көл.

Түрлі құс әуез қосып, шулаған көл,
Шуақта балықтарың тулаған көл.
Сапырып сары қымыз ертенді-кеш,
Басында кеңес құрып, дулаған көл.

Сасық деп еркелетіп, ат қойған көл,
От-суға иең түгіл, жат тойған көл.
Назданып, жүйрік мініп, тарлан шүйіп,
Көксілдер түс-түс жақтан ат қойған көл.

Кір жуып, кіндік кесіп, сенде өскен көл,
Құрбымен ойнап-күліп, кел дескен көл.

Жарысып, тайға мініп, батпаққа аунап,
Күресіп күн батқанда белдескен көл.

Айдын көл, ата коныс, құт болған көл,
Сусын боп сұрағанға, от болған көл.
Кеше бірлік, ынтымақ түгел шақта
Бейне бір сенің басың сүт болған көл.

Білмеймін не боларың, қайран көлім,
Жарайды тең болмаса күн мен түнің,
Итиіп қарашекпен келіп қонса,
Басыңнан құсың ұшып кетер сенің.

Міне, Мағжан осы Сасықкөлдің жағасында өмірге келді. Осы өңірді Бекеннің әулетіне құда болып келетін жерлесіміз, ақын Хамза Абдуллин өзінің естеліктерінде былай суреттеген еді: “Сібірдің қалың орманы атақты Сарыарқа жазығының ең солтүстік шетінде айдыны айдай жарқырап жатқан көлге тіреледі. Бұл көлдің оңтүстік жартысы – қамыс қопасы. Қопаның іші қаз бен үйрек, қасқалдақ пен шүрегей сияқты құстарға толы... Таң ағарып атып келе жатқанда сол құстар балапандарын ертіп жағаға шығады... Осы бір әрі терең, әрі үлкен Сасықкөлдің батыс жақ жағасын көмкеріп тұрған қалың орманның жиегінде орналасқан үлкен ағаш үйде 1893 жылғы 25 маусым күні Мағжан Бекенұлы Жұмабаев дүниеге келді”.

“Жұмабай қажының ағаштан құрап салған үш бөлмелі үйі болатын. Үйдің төбесін тақтаймен жапқан, терезелері күншығысы мен батысына қаратылған, шығысында 5 терезе, батысында 3 терезе, үш бөлменің ортасында ас бөлмесі, оң жағында қонақтарды қабылдайтын үлкен бөлме, сол жағында то-

қал мен балалар бөлмесі. Үйге жалғас лапас қора бар, онда арба, шана, пәуескелер тұрады. Одан әрі ағаштан құраған астық пен атқа жем қоятын сарай. Оның ар жағында мал қоралары. Сырт жақта ас-су қоятын “Шорам үй” ағаштан қиылып салынған, төбесі дөңгеленіп келіп, шаңырақпен түйіседі. Осы құрылыстар төртбұрыштанып келіп, үлкен қақпамен тұйықталып сәнімен кешен құрайтын”. (Ғ. Қаһарманұлы. “Жәжеке”, Алматы, 2005 ж., 9 бет). Әкесінің кіндік қаны тамған атасы Жұмабайдан қалған осы үйде Мағжан өмір есігін ашады. Әрине, ол кезде мұндай үйлерді екінің бірі сала алмайтын. Бұл – Жұмабай әулетінің бай болғанының бір дәлелі. “Мағжан – текті атадан. Әкесі Бекен дәулетті, болыс болған кісі. Оның әкесі Жұмабай сауда-саттықпен айналысып, байыған. Меккеге барып қажы атанған, ел сөзін ұстаған беделді адам болған” (Ш. Елеуқенов. “Мағжан Жұмабаев”. Алматы, 2002 ж., 6 бет). Мағжанның әкесі Бекен де есейген шағында билікке араласа бастайды, болыс болып сайланады. Осы арада басын ашып айта кететін бір жай, қазақтың байлары бәрі бірдей жиған-тергеніне, мыңғырған малына мәз болып отыра бермеген, олардың араларында балаларының білім алуына, ғылым жолын қууына көп көңіл бөлгендері де аз емес. Оған Шоқан, Абай, тағы басқа ғұламаларымыздың өмірлері толық дәлел бола алады. Бекен Жұмабайұлы да жеті ұл, екі қызына білім беру қажеттігін жете түсінген. Содан да ол 1897 жылы Сасықкөлге европаша әдемі киінген сұңғақ бойлы аққұба жігіт ат басын

тіреп, өзінің мұғалім екенін айтқанда оны қуана қабылдап, осы ауылда қалып, балаларды оқытуын сұрайды. Кешікпей Бекен ауылында башқұрт жігіті Ахиетден Ақановтың мектебі жұмыс істей бастайды. Мағжан сауатын осы мектепте ашады. Ақын өмірі мен шығармашылығын зерттеушілердің жазуларына қарағанда, А. Ақановтың арнайы оқу бағдарламасы болмаған. Ол өзінің шәкірттеріне негізінен шығыс тілдері мен әдебиетін үйреткен. Демек, Мағжанның ақындық жолға түсуіне оның алғашқы ұстазының да ықпалы болды десек қателеспейміз.

Заманында көзі ашық адам болған Бекеннің сол кездері жарық көрген кітаптардың бір де бірін құр жібермей жинай беруі де бала Мағжанның өмірді тез тануына, дұрыс таңдау жасауына жол ашқаны сөзсіз. Бұл жөнінде Бибізәйіп шешей кезінде біраз сыр шерткен. Ол кісінің айтуынша, Мағжанның шешесі Гүлсім сауатты адам болған. Ол балаларының үйдегі кітаптарды оқуын қадағалап, ал әлі “әліпті таяқ деп білмейтін” кішкентайларына кітаптарды өзі оқып, мазмұнын түсіндіріп отырған. Осындай ортада өскен Мағжан жеті жасында-ақ ұзақ қиссалардың өзін жатқа айтатын болған.

— Мағжан сол кезде ақындардан кімді пір тұтты екен?

— Анасы Абайдың шығармаларын қолынан тастамайтын деп отырушы еді.

Бұл сөздердің жаны бар. Оған Мағжан жырларын оқып отырып-ақ көз жеткізуге болады. Жас Мағжан Абайға еліктеп, оның ізімен көптеген өлеңдер жазады. (“Жазғытү-

ры”, “Күз”, “Қысқы жолда”, т. б.). Осылай Абай оның сырласына, өмірлік ұстазына айналады. Абайдың ұлылығын жұрттан бұрын таныған да Мағжан еді.

Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанды
Дүние қолын жайып енді күтпес, –

деп Абайды шыңға көтереді.

Сасықкөл – Мағжанның атамекені, қуанышы мен қайғысы. Ол осында өмірге келді, бауырлары Әбәмүсілім, Қаһарман, Мұхамеджан, Сәлімжан, Қалижан, Сабыржан, Күләндам, Гүлбаһрам сияқты ата-анасының мейіріміне бөленді. Осында жар құшты, сәби сүйді. Бірақ ол бақыты баянды болмады. Мағжанның бірінші әйелі Зейнеп (Шоқан Уәлихановтың інісі Жақыптың қызынан туған) 1919 жылы ақпанда баладан қайтыс болады. Сол бір мұңға толы азапты күндерде:

Жас күннен бірге ойнап, бірге өстік,
Бір жүріп, сабақты да бірге оқыстық.
Есейіп бірте-бірте ес кірген соң,
Жақындық, арамызда артты достық.

Балалық махаббаты тамашада,
Қызарып ұялысып оңашада,
Бір сағат көрісе алмай тұра алмаушы ек
Көңілде бір бөтен ой болмаса да.

Жүрсек те жұрт көзінде жай таныстай,
Жақын бір тілдеспей-ақ, хат алыспай.
Көзге көз түскенінде қызарысып,
Бір ауыз сөз айтуға бата алыспай.

Жаз болса түнде ұйқы көрмеуші едім,
Түн бойы арып, шаршау білмеуші едім.

Есікті ақырын ашып тұрғанында,
“Шық, жаным, берірек кел, мен!” деуші едім.

Кетуші ек қол ұстасып тура көлге,
Дуылдап жанған бетті ұстап желге,
“Жаным!” деп алма беттен сүйгенімде,
Қызарып қараушы едің төмен, жерге.

Қытықтап жас жүректі ойнап жас қан,
Дірілдеп тұрушы едік жанша сасқан.
Мөлдіреп көздеріміз айрылыса алмай,
Ағарып ақ жібектей атса да таң.

Он жеті шұмақтан тұратын бұл өлеңді
Мағжан Зейнеп қайтыс болғаннан кейін жаз-
са керек. Алда оны тағдырдың тағы бір соқ-
қысы күтіп тұр еді. Бір жасқа толар-толмаста
баласы Граждан қайтыс болады.

Бұл кезде Мағжан Омбыда тұратын. Пер-
зентінің қазасы жанына қанша батқанмен, өзін
де, ағайын-туғандарын да жырмен жұбатты.

Қайғырмандар бұл сәбиді өлді деп,
Жас қызыл гүл мезгіл жетпей солды деп.
Бақыты жоқ сорлы ата-ананың
Жанар-жанбас шамшырағы сөнді деп.

Өлгені емес, жерді тастап кеткені,
Шын бақытқа ерте бастан жеткені,
Ізгі оймен жайлы жаннат төрінен
Орын алып, ата-анасын күткені.

Есі кіріп, есейген шағында Мағжан Сасық-
көлді басқа қырынан тани бастайды. Оған,
әсіресе, ағайын арасындағы араздық қатты
батты. “Мағжанның әкесі Бекен мен оның
ағасы Нұрмағанбеттің арасындағы өріске,
Сасықкөлдің суына таласушылық елдің
берекесін кетірді. Оның зардабы екі байдың
малын бағып жүрген жалшылардың жауыры-

нында қамшы болып ойнап, бастарына сойыл болып тиіп, бірінің шекесі, бірінің қолы сынумен тыныш табатын”. (Б. Қанарбаева “Жырмен жұртын оятқан”, Алматы, 1998 ж., 95 бет). Осылардың бәрі, әрине бала Мағжанды терең ойларға жетелеп, ерте есеюіне ықпал етті. Ол енді ойын он саққа жүгірткен сансыз сауалдардың жауабын Сасықкөлден емес, сырттан іздей бастады, Омбыдағы оқуын жалғастыруға ұйғарды. Бірақ баласының бұл шешіміне әкесі қарсы болып, егер Мағжан айтқан тілін алмаса теріс батасын беретінін, көк тиын қаржы ұстатпайтынын кесіп айтты. Бірақ Мағжан бұл жолы да Сәрсембаймен Қызылжардан келе жатқандағыдай, артына қарайламай келер күндерге асықты.

Отызыншы жылдардың ойраны Сасықкөлді, Бекен қажының отбасын да орап өткен жоқ. Сол кездегі оқиғаларды көзі тірісінде Мағжанның Сәлімжан (Сәлтай) деген інісінің әйелі Бибізәйіп апайдың аузынан талай рет естіген едім.

«Біз өзі Жұмабай әулетіне жиен болып келеміз. Менің шешем Рәзия Жұмабайдың қызы Мәржікейден туған. Өйтеуір, дәм жазып сол шаңыраққа келін болып түстім. Мағжан ара-тұра ауылға келіп жүргенде жақынырақ барып, сөзін естуге құмартушы едік. Ол кісі төңірегіне жастар жинала қалса оқу, білім жайлы сөз қозғайтын. Өлеңдерін де оқушы еді. Бірақ бәріміз баламыз, сол кезде жаттап алу ойымызға да келмепті».

Осылай дей келіп әңгіме отызыншы жылдардың оқиғаларына ойысқанда Бибізәйіп шешей бір күрсініп алатын.

Нак сол жылдары Бекеннің шаңырағы да қатты шайқалады. Қуғын-сүргінге ұшырап, үйлері бұзылып, мал-мүлкі талан-таражға түседі. Мағжан ұсталғаннан кейін Әбөмүсілім, Қаһарман, Мұхаметжан мен Сәлтай да жазықсыз жазаланып, сотталады. Сөйтіп бір кездері думаны тарқамаған Сасықкөлдің басы қаңырап бос қалады. Жеті ұлы мен екі қызынан тірідей айырылып, барар жер, басар тауы қалмаған Мағжанның әке-шешесі, келіні әрі жиені Бибізәйіпті паналайды.

Мағжандай арысынан айырылған Сасықкөл жарты ғасырдан астам уақыт меңіреу-мылқау күй кешті. 1989 жылға дейін бұл өңірде Мағжанды іздеген, оның кіндік қаны тамған Сасықкөлді аузына алған адам болған жоқ. Ондай адам табыла қалған күнде де, бір кезде “жарысып саф күмістей ақ көбігі, мап-майда мөлдірінде қалған көлді” танымаған болар еді. Біз де “басынан құсы ұшып кеткен”, қалың қамыс айдынын көлеңкелеген көлдің Мағжан жырлаған «шуақта балықтары тулаған, басында кеңес құрып ел дулаған» Сасықкөл екеніне сене алмаған едік. Жергілікті орта мектептің кең дәлізіне ілінген үлкен сурет қана көңілімізді сергітті. “Мағжанның Сасықкөлі осы, жергілікті суретші ақынның өз жырларына сүйене отырып, үлкендердің айтуы бойынша салған”, — деді Сартомардағы орта мектептің директоры Е. Көжекбаев. Бұл Мағжанның екінші рет өмірге келуінің, халыққа қайта оралуының басы еді.

1988 жылдың аяғында Ахмет Байтұрсы-

нов, Жүсіпбек Аймауытовтармен бірге Мағжан Жұмабаев та біржолата ақталғаннан кейін Сартомар, Сасықкөл ауызға жиі алына-тын, қатар аталатын болды, алыстан ат терлетіп жеткен ақын-жазушылар алдымен Мағжан ауылына соғуды әдетке айналдырды. Осылай 1989 жылдың жазында Мағжан жырына тәнті қауым алғаш рет Сартомарда, Сасықкөлдің жағасында тоғысқан. Мағжанның туған ауылында өткен әдеби күндерге – жыр мерекесіне Қазақстан Жазушылар одағының делегациясын белгілі жазушы Сәкен Жүнісов бастап келді. Сол кездері жұлдызы жарқырап тұрған жүйріктердің бірі Сәкен серіні тұңғыш көруім еді, сөзге келгенде тізгін тартпайды екен, Мағжан туралы көсілді-ай келіп. «Бауырлар, қуаныштарың құтты болсын, ардақты перзентің, асыл ақының Мағжан орталарыңа қайтып оралды», – дей келіп баяндамашы біраз жайды ортаға салды.

Сол қуаныштың куәсі болған аркалы ақын Ғафу Қайырбеков іле “Қазақ әдебиеті” газетінде былай деп жазған еді. “Ағылған халықта шек жоқ. Мынау жерден, биіктете соғылған тактай трибунадан, оқтай түзу табиғат көшесінің бойымен түп-тура алысқа көз тастаңызшы! Көз көкжиекке ұмтылады, оны көріп болмайсың. Екі ара қыбыр-қыбыр, құжынаған құмырсқаның илеуіндей. Әлдебір жан біткен қайыңдар ма, яки жасыл құлақты камыс-құрақ па, немесе тербеліп тұрған теңіз сабасы ма – әйтеуір бір ғажап сиқыр ғалам. Жоқ, олардың бірі де емес – Адам теңізі” (“Қазақ әдебиеті”, 1989 жыл, 18 тамыз).

Содан шешеннен шешен тізгін алып, ақындар санқылдап өлең оқыды. Ғафаң да қоңыр даусымен баршаны баурап алды. Өзінің Торғайдан, Ахмет Байтұрсыновтың тойынан келе жатқанын айтып, онда да халықтың жүрегі жарыла қуанып жатқанын жеткізді. Сосын Мағжанға арнаған “Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар” деген өлеңін оқып берді. Осылай Мағжанның туған топырағында өткен алғашқы жыр мерекесі оның мәңгілік сұлу тірлігін паш еткендей болды, ақын рухын ел жүрегіне ұялатты. Дегенмен, бір шараның асылын сағынған халықтың суынын қандыруы мүмкін емес еді. Содан да болар, келесі жылы тамыз айында жыр-сүйер қауым тағы да Мағжан ауылына ат басын тіреді. Олар көптеген оң өзгерістердің куәсі болды. “Аз мерзімде ”Молодежный” кеңшарының орталық көшелеріне асфальт төселіп, телефон орнатылды. Сартомар ауылына тас жол салынды, село барынша безендіріліп, көріктендірілді. Мектепте Мағжанға арналған мұражай ұйымдастырылды. Оған Алматыдан көптеген экспонаттар алдырылды. Жиналған ақын-жазушылар халықты Мағжан туралы сырға, тамаша жырға тойдырды”. (“Жәжеке”, Ғаділша Қаһарманұлы. Алматы, “Қазығұрт” баспасы, 2005 ж.).

Осы тойларда Мағжанның туған-туысқандары да төбе көрсете бастады. Әсіресе, халық өмір азабын ақынмен бірге тартқан Зылиханы көруге құштар еді. Оның да орайы келді. Сасықкөл жағасында ақынның туған күніне орайластырылып өткізілген жыр мерекесінде Зылиха шешей Мағжан туралы көп естелік

айтты. Біз сол жолы Сасықкөлге “бес қаруымызды сайлап”, жылжымалы радио қондырғымен барған едік, (ол кезде мен облыстық радионың бас редакторы едім) Мағжан туралы бір ауыз сөзді қалт жібермей, түгел жазып алдық, кейін бірнеше хабар жасадық. Әттен, соның бәрі нарықтың алғашқы жылдарында жойылып кетті. Зылиха шешеймен сұхбаттың да сақталмағанына қатты өкінемін. Дегенмен, осы материалды жазу үстінде қойын кітапшама түскен біраз сөздердің жаңғырғаны да көңілге жұбаныш боларлықтай. Сонымен Зылиха шешейдің әңгімесіне оралсақ, ол кісі Мағжанға бөтен де емес екен.

«Менің әкем Құрманбай Мағжанның шешесі Гүлсімнің әкесі Әшірбекпен бір туған. Сонда менің Мағжанға кім болатынымды ажырата бер, — деп шешей әңгімесін әріден бастаған. — Біз медреседе бірге оқыдық, кейін де жиі-жиі кездесіп жүрдік, ақыры 1922 жылы Мағжан Омбыдан оралғаннан кейін дәм-тұзымыз жарасып, қосылдық. Сол кездері бізден бақытты жан жоқ еді. Бірақ, бақытымыз баянды болмады...»

Иә, алақұйын тағдыр Мағжанды аяған жоқ. Оның тауқыметін Зылиха да көп тартты. Өкінішке орай, соның бәрін жоққа шығаруға талпынып жүргендер де бар. 2006 жылғы шілде айында “Қазақстан әйелдері” журналында жарияланған сұхбатты оқып, жағамды ұстадым.

Алдымен бұрын-соңды ешқайда жарияланбаған Омар Қаймолдин дегеннің мұрағатта сақтаулы хатынан үзінді келтіріледі. Журналға сенсек, онда мынадай жолдар бар:

“Қазақтың ақиық ақыны туралы жүз жыл өткен мерейтойынан кейін (дұрысы жүз жылдық емес пе – Ж.С.) ғана шындықтар айтыла бастады. Шүкіршілік дейміз. Туыстарымен аралас-құралас болғанын, бүкіл әулеттің жазықсыз жазаланғанын көзбен көргенін, дүниеден өткен жиырма жылдан астам уақыттан кейін Зылихамен некеге отырғанын, “мағжаншылардың” көпірме сөйлеуін аруақ кешірімес”. Байқап отырған шығарсыздар, “Мағжаншылар” деген сөзі тырнақшаға алынған. Олар кімдер? Мен білетін мағжантанушылар – белгілі ғалымдар Шерияздан Елеуенов, Тұрсынбек Кәкішев, ақын-жазушылар – Қадыр Мырзалиев, Кәкімбек Салыков, Ғафу Қайырбеков, Дүкенбай Досжан, Жайық Бектұров, Ғаббас Қабышұлы, ... бәрін тізіп шығу мүмкін емес. Міне, осылардың бәрі мұрағаттарда шаң жұтып, көз майын тауысып Мағжан Жұмабаев туралы деректерді тірнектеп жинап, ақынның адал атын халыққа қайтаруға ат салысқандар. Ағаларды бір түрлі аяп кеттім. Бірақ сорақысы алда екен. Автор атақты жазушы Хамза Есенжановтың сүйген жары Софья айдауға кеткен ерінің артынан барып, күйеуінің басынан кешкен барлық зорлық-зомбылықты бірге көргенін, естеліктер жазып, жазушы мұраларын көзінің қарашығындай сақтап, ұрпақтарына қалдырғанын үлгі ретінде ұсына келіп, “Ал Зылиханың Мағжан соңғы рет” түрмеге жабылғанда қалдырып кеткен бүкіл мұрағатын жойып жіберуін, қолжазбаларын сақтамауын қалай түсінуге болады?” деп аңырады. Әрине, бұл сөздерді сұхбат авторы

М. Молдабаеваның ауызына Жұмабаевтар әулетінің соңына шырақ алып түскендерге қарсы бұлқынып шыққан “ерлігі декабрист (дұрысы декабристер болуы керек – Ж.С.) әйелдерінің ерлігінен артық болмаса, кем емес” Райхан Жұмабаева салып отыр.

Бірде қайта тірілген туысымның атын жамылып, кіндігінен бала болмағанын біле тұра мұрагерлікті пайдаланғаны, “Мағжанның зайыбымын” деп жеке куәлігін қолдан жасап, Жұмабаевтар әулетінің шежіресіне дейін қосқандары шындыққа жанаспайды” деп жазса, журналист Б. Тобаяқовқа берген сұхбатында қара бояуды тіпті қоюлатып, Зылиханы адамгершілік қасиеттерден жұрдай етіп көрсетеді. “Кейбір журналистердің “Осы кемпір Мағжанның барлық өлендерін жинап, сақтаған, қазіргі ұрпаққа түгелдей жеткізген”, – деген сөздері өте үстірт, білместікпен айтылған. Қайталап айтайын, бұл адамның қолында Мағжанның бір де өлеңі болған жоқ. Ақынның өлендерін шын мәнінде жиып-теріп, көзінің қарашығындай сақтаған – ақын Хамза Абдуллин мен оның немере апасы – Бибізәйып”, – дейді. Осы сөздерде бір түйір шындық жоқ. Мен Хамза Абдуллинді де, Бибізәйып апайды да көзі тірісінде талай рет көргем, талай рет Мағжан туралы көрген, білгендерін сұрастырып, сыр суыртпақтағам. Бірақ екеуі де сол кездері баспасөз бетінде жариялана бастаған, жұртқа белгілі жайларды қайталаумен ғана шектелетін.

Ал, Зылиха шешейдің Мағжан айдалып кеткенде іздемегеніне келсек, бұл да шіп-

шикі өтірік. “Зылиха байғұс теңізден өтіп, нелер батпак, тоң жерді белшесінен кешіп, Мағжанға талай рет барыпты. Тамақ апарып тұрған. Саясатты, ертеңгі тағдырды көп ойламай, көзжұмбаймен асқан ерлікке, жанын шүберекке түйіп, өзін құрбан етуден тартынбаған, ештеден қорықпаған, жасқанбаған, жары жолында жанын пида қылған әйелдердің бірі Зылиха апай болған. Бұл айдаудағы Мағжанға күш, көңіліне көп демеу болған”. (Ж. Бектұров, “Бес арыс”, “Жазушы”, Алматы, 1992 ж. 331-332 беттер).

Осы әңгімені әрі қарай соза берсек, Мағжанның жары Зылихаға күйе жағушылардың сөздерінің шикілігін дәлелдейтін деректер толып жатыр.

* * *

Мағжан Жұмабаевтың лапылдап жанатын, жүректің отын үрлейтін жырларының қызуы мен, қуаты, оның ішкі иірімдері мен, ой-сезім толғаныстары ақынның махаббат туралы жырларынан да анық сезіледі.

Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы тәтті у тарады қаныма.
Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін
Патша тағы, бүкіл дүние малына.

Мағжан махаббат отына осылай күйіп-жанады. Өйткені, ол — жасы жиырмадан жаңа ғана асқан, құмарын сұлуды құшып қана басқан “Өзім — тәңірі, өзіме өзім табынам”, “Махаббат — бір тәтті у”, “Сүйейін де күйейін” деп жүрген көбелек. Бірақ ол кез келген шамның жарығынан жылу іздейтін,

кез келген гүлге қона беретін көбелек емес, “төгілген шашы, қиылған қасы, тістері меруерт, бейне қар-мамық ет” аруларға ғана ынтық. Өзі сұлу Мағжан сұлулықтың не екенін түсінген, сұлуларды тани білген, олар үшін жалындап күйген. Содан да ол “Сырым” деген өлеңінде:

Әйел сүйем, бірақ емес сендерше,
Мен сүйемін жан-дүниесін бергенше.
Жан-денесін бірдей алам, улаймын,
Қысып сүйем құшағымда өлгенше.
Ол күледі, мен де есалаң, күлемін,
Ол жылайды, мен де жасым төгемін.
Құшағымда жан-тәнінен айрылып,
Өлед әйел, мен де бірге өлемін, –

деп ағынан жарылады. Мағжан үшін махаббаттың бір-ақ өлшемі бар. Ол – өлім, у!!!

Кір койныма, қыпша белің бұралып,
Тарқат шашың, жатсын жібек оралып.
Жаным! Жаным! Тезірек тисін төске төс,
Көз жұмулы, жиі ыстық дем алып.

Мағжанды жастық, албырт жүрек қана осылай сөйлетті десек, қателесер едік. Мағжанды неше түрлі күйге түсірген Гүлсім сияқты хас сұлулар.

Жұмақтағы жібек желден,
Мөңгі жайнап тұрған гүлден
Жаратылған әйел сұлу!

Мағжанның Гүлсімге арнаған көп өлеңдерінің бірі осылай басталады. Мағжанның жүрегін жаулаған, азапқа салған Гүлсім кім? Гүлсім – Мағжан үшін Періште. Күн, Ай... одан асқан сұлу жан жоқ.

Татар қызы Гүлсім Камалова Мағжанның

бақытына қарай дейміз бе, сорына қарай дейміз бе, 1920 жылы өзінен жасы едәуір үлкен күйеуімен бірге Қызылжарға көшіп келеді. Петербургтегі ақсүйек қыздардың педагогикалық институтын тәмамдаған, Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде мейірбике болған Гүлсім Мағжан басқаратын курсқа мұғалім болып орналасады, математикадан сабақ береді. Өзі сұлу, өзі тәкаппар Гүлсім күйеуінен басқа жанға көз қырын да салмай қызметіне тік келіп, тік кетеді екен. Бірде оқытушылар бөлмесіне кіріп келген Мағжан Гүлсімнің жалғыз отырғанын көреді. Бірақ бір ауыз сөз айтып үлгермейді, Гүлсімді үй күтуші әйел телефонға шақырып әкетеді. Осы арада Мағжан қолма-қол өлең шығарып, Гүлсімнің стол үстінде ашық жатқан дәптеріне түсіре қояды.

Бота көз, сиқырлы сөз Гүлсім ханым,
Әр жерде өткізсек те өмір таңын,
Кей уақытта көзіңізге көзім түссе,
Ойнайды аласұрып неге жаным?!

Бота көз, сиқырлы сөз ханым Гүлсім,
Көктегі Күн күлмесін, Гүлсім күлсін!
Гүлсім – Күн, көкте ақырын жүзе білед,
Сүйдіріп, күйдіргенін қайдан білсін!

Осы екі шумақ өлең Гүлсімнің жүрегіне шок салған болуы керек, ертеңіне дәлізде қарсы жолыққан Мағжанға Гүлсім “Сәлеметсіз бе, құрметті Мағжан мырза” деп дауыстап амандасады. “Сол күні сабақ біткеннен кейін Мағжан Гүлсімге келіп: “Гүлсім ханым, Сізді орта жолға дейін шығарып салуға бола ма?” – деп сұрайды. Сонда

Гүлсім: “ Жок, Мағжан мырза, орта жолға дейін емес, жолдың аяғына дейін шығарып салуыңызға болады!” – деп жауап береді. (М.Жұмабаев. Шығармалары “Жазушы”, Алматы, 1989 ж. 434 бет).

Осылай Мағжан Гүлсімнің “бағына” қонады. Гүлсім де Мағжанды құлай сүйеді. Оған мына жолдар дәлел:

Сүйдің мені, басқа жанды көрмедім,
Жасың төктің, қадіріңді білмедім.
Шашың – кара, денең – ақ бұлт, жүзің – Ай,
Тісің – меруерт, көзің, сәулем, құралай.
Ләззат, рақат, бақыт – бәрі қойнында,
Сұрамаймын енді ұжмақ – жақсы жай!
Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы, төтті у тарады қаныма.
Жасағаннан бір-ақ нәрсе тілеймін:
Өтпесе түн, атпаса екен таңы да!

Арада бір жыл өткен соң Гүлсім күйеуімен бірге Қызылжардан көшіп кетеді. Артында аһ ұрып Мағжан қала береді.

Өң мен түстей перизат,
Көріндің де, болдың жат,
Жандырдың, міне, жанымды.
Қараған көктен хор едің,
Көбірек көрсем деп едім,
Көк есігі жабылды...

Мағжанның Гүлсімге арнаған “Айрылғанда” деген өлеңі де нақ осы кезде жазылған.

Білдім: бүгін мені тастап кетесің,
Күміс көбік Ақ Еділден өтесің,
Бота көзім, өлтіріп кет қолыңнан!
Тірі тастап кетіп мені нетесің?!

Бозбала шағында да талай сұлуларды

күшқан, “үшуға іңкәр”, бір жерде ылғи шаң жұтып тұра алмайтын тұлпар — Мағжанды Зейнептен ажал ажыратса, Гүлсімнен осылай тірідей айырылады.

Енді Мағжанның некелі әйелі Зейнеп жайлы әңгімеге көшейік. Зейнеп — Қызылжар өңіріне есімі әйгілі Данияр деген байдың Шоқан деген баласынан туған, Шоқан Уәлихановқа жиен болып келеді. (Шешесі Қадиша Шоқанның інісі Жақыптың қызы). Мағжан мен Зейнеп Қазан төңкерісі тұсында қосылады. Мағжанның өзінің жазуына қарағанда, олар жас күннен бірге ойнап, бірге өскен, сабақты да бірге оқыған.

Кетуші ек қол ұстасып тура көлге,
Дуылдап жанған бетті ұстап желге.
“Жаным!” — деп алма беттен сүйгенімде,
Қызарып, қараушы едің төмен, жерге.

Өкінішке Орай, екі жастың бақыты баянды болмайды. Мағжан Омбыда қазақ мұғалімдерін даярлайтын курс ашып, оның директоры болып жүрген кезде Зейнеп 1919 жылдың ақпанында баладан қайтыс болады.

Кейбір М. Жұмабаев өмірін зерттеушілердің жазуларына қарағанда, ақын Омбыда Зейнеппен бірге тұрған сияқты. Ал, шындығында Мағжан Омбыға аттанғанда Зейнеп ауылда, Сасықкөлде қалған. Оған ақынның “З...ға” деген өлеңі дәлел бола алады:

Талпынып, өнер іздеп шетке кеттім,
Кеткенде, аз күнге емес, көпке кеттім.
“Жолдағы жарым қашан келеді”, — деп,
Сен сорлы күте-күте қасірет шектің.

Максатка жүре бердім арып-талмай,
Ел-жұртым, сен сәулемді есіме алмай.
Жалғанда дұшпан сөзі жаман екен,
Дариға, болсам керек ұмытқандай.

Шет жерде жалғыз басым сандалыппын,
Сағымды мөлдір су деп малданыппын.
Бағасыз саф алтын деп мысқа ұмтылып,
Жасықты асыл көріп, алданыппын.

Сен сорлы қайғы басып, қасірет шегіп,
Егіліп екі көзден жасың төгіп,
Ақырында ауруға үлкен айналыпсың,
Сарғайып күзді күнгі гүлше солып.

Осы өлеңнің соңғы шумағында ақын:

Жолығар ұзын жолда талай адам,
Сұлу да, сүйкімді де, жақсы-жаман.
Іш өртеніп, жүрегім шын елжіреп,
Дәл сендей басқа жанды сүю арман! –

деп егілсе де, Зейнеппен екеуінің арасында
бір салқындық болғаны анық.

Мына бір жолдар осындай ойға жетелейді:

Әуре боп опасы жоқ көңілменен,
Мен кеттім, дегендей-ақ: “Түңіл менен”.
Сонда да үміт үзбей, қарай-қарай,
Жан досым, қоштасыпсың өмірменен.

Осы өлеңдегі “опасы жоқ көңіл”, “түңіл”
деген сөздердің астарында біраз сыр жатқаны
анық.

Зейнеп туралы деректер тым аз. Ол немен
айналысты, Мағжанға қалай қосылды?.. Осы
сияқты сауалдар көп. Бірақ жауаптан тосылуға
тура келеді. Біздің білетініміз Зейнеп
Мағжанмен бір ауылда өскен, жас шағынан
екеуі шамалас болуы керек. Ол, көптеген

өдебиет зерттеушілері айтып, жазып жүргендей, Мағжанның бірінші әйелі емес. Осы мәселеге көшпес бұрын мына бір жайға тоқтала кетейік. Мағжан ақталғаннан кейін 1989 жылы “Жазушы” баспасынан “Мағжан Жұмабаев шығармалары” (Алғысөзін жазған Әбділда Тәжібаев), 2002 жылы осы баспадан үш томдық шығармалар жинағы (Алғысөзін жазған профессор, филология ғылымының докторы Шерияздан Елеуқенов) жарық көрді. Басқа да еңбектер бар. Бірақ, солардың бәрінде Зейнепке дейін Мағжанның үйленгені туралы бір ауыз сөз жоқ. “Мағжан Зейнепке революция жылдарында үйленген” (“Мағжан Жұмабаев шығармалары” Алматы, “Жазушы” баспасы, 1989 ж. 435 бет). Революция жылдары деп біз қай кезенді айтамыз, 1916-1918 жылдар десек, қателеспеспіз. М. Жұмабаев мұраларын бүгінгі ұрпаққа жеткізу жолында біраз тер төккен Ғаділша Қаһарманов та (Мағжанның туған ағасының баласы) “Мағжан Зейнепке 1918 жылы үйленді” деп жазады. (“Жұлдыз” журналы, 1991 жыл, №2), Қалижанның (М. Жұмабаевтың туған інісі) қызы Р. Шонаева: “Мағжан ағамның 1916 жылы үйленген бірінші әйелі Зәйни дейтін қыз. Зәйни – Қызылжар қаласының тұрғыны Шоқан Тастеміров дейтін кісінің қызы”, – дейді. (“Мұстафа мен Мағжан – Тұран елінің даналары”. Алматы, 1993 ж. 83-84 б.) Р. Шонаеваның Зәйни деп отырғаны біз жоғарыда тоқталып өткен Зейнеп. Олай болса, Мағжан алғаш рет “Қазақ” газетінің 1915 жылғы 22 сәуірдегі 121-ші санында жарияланған “Жарыма” деген өлеңін кімге арнаған?

Оқырманға түсінікті болу үшін осы арада өлеңді толықтай келтіре кетейік:

От жұтқан туысқанның халін көріп,
Күнәсіз судай аққан қанын көріп,
Айрылған ар-намыстан қарындастың
Көз жасы, қалын қайғы, зарын көріп;

Елжіреп жүрек-бауырым, ішім еріп,
Бейнетке белді буып, колды беріп,
Ант етіп айнымасқа ес білгеннен,
Байлаулы бауырыма тілеп ерік, —

Жан жарым, ұзақ қиын түстім жолға,
Алдымда түпсіз дария, сор да, ор да.
Бетпақ шөл: сусыз, отсыз, қайнаған құм,
Ысқырған жылан, шаян оң мен солда.

Өткелсіз, қарлы, отты таулар асқар,
Мейірімсіз табан тілер қия тастар...
Кім білед, қуат құрып, арып-талып,
Төгетін күндер болар ыстық жастар.

Сол күнде, алтын сәулем, қолыңды бер,
Жасытпа, жолым бастап, алдымда жүр.
Қара түн қорқынышты қаптағанда,
Жарқырап жұлдызым боп төккейсің нұр.

Айрылса иманынан көңіл құбыл,
Кейін қайт, жапа шекпей, жазым деп жол.
Жан салып, тура қайтпас жүрек беріп,
Жаңадан жаратып сен Аллам да бол!

Жол алыс, жақын үшін жаннан кештім,
Бауырдың халін көріп бейнет құштым.
Құшақта, сүй, күл, жыла, қайраттандыр,
Жан жарым, ұзақ, ауыр жолға түстім.

“От жұтқан туысқанның халін көріп...Жан жарым, ұзақ, ауыр, жолға түстім”, 1912 жылы Уфадағы атақты “Ғалия” медресесін тәмамдаған Мағжан 1914 жылы

Омбыдағы мұғалімдер даярлайтын семинарияға оқуға түседі, онда үш жыл оқиды. “1917 жылғы Ақпан революциясынан соң, Мағжан Ақмола қырғыз (қазақ – авт.) облыстық комитетінің құрамында халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарады. Осы комитеттің жұмсауымен Торғай облыстық қазақ съезіне қатысады. Міржақып Дулатовтың басшылығымен өткен Омбыдағы қазақ съезінің жұмысына араласады”. Белгілі әдебиет зерттеушісі Ш. Елеукенов 2002 жылы “Жазушы” баспасы шығарған Мағжан Жұмабаевтың көп томдық шығармалар жинағына жазған алғысөзінде осындай деректер келтіреді. Нақ осы кезде баршаға ақын ретінде танылып қалған Мағжан Омбы мұғалімдер институтына түседі. Алайда ақпан айында тұтқындалып, түрмеге жабылады. Жоғарыдағы өлең ақынның осы кездегі көңіл-күйіне дөп келетін сияқты. Демек, Зейнепке дейін де Мағжанның әйелі болған деп ой түюге негіз бар. Немесе... зерттеушілер Мағжанның “Жарыма” деген өлеңінің жазылу мерзімін дұрыс анықтай алмай отыр.

Ақынның “Шолпан” (1912 ж.) және Ташкент жинақтарына енген “Сүйгеніме” дейтін өлеңінің де ішке бүккен сыры мол:

Жандым-күйдім, сені ойлап, дамыл көрмей,
Еш жанға сенен басқа көңіл бермей.
Сен – бір жақ, жалған – бір жақ, қатар қойып,
Сені іздедім, жалғаннан қолым сермей.

Қайғы жұттым, “аһ” десем, шықты жалын,
Сыртым – сау, ішімде – өрт жанған қалын.
Күйдірген қалың өрттің зардабынан
Өлгелі тұр сүмірейіп сорлы жаным.

Сөзім, көзім айтып түр сүйгенімді,
Қуарған, сарғайған, жүз, күйгенімді,
Талған жүрек, жүдеген, солған дене –
Сүюдің қолына ен тигенімді.

Күні-түн сені іздедім, қайғы жедім,
“Отқа түскен сорлынды сүйші”, – дедім.
Төгілген көз жасыма бір иімей,
Дененді аулақ салдың, қоспай жігің.

Жан ұрдым, жаным қидым, қайрылмадың,
Өміріңше “Кет әрменнен!” айрылмадың.
Шырылдап көз алдында отта жандым,
Тіліңмен де бір аяп қайғырмадың.

Күн болған көңілімде сенің сәулен,
Болып ем өмірімше сорлы әурен.
Міне, мен сені тастап кетпекшімін,
Қош енді, жаным-күйіп сүйген сәулем.

Мен таптым, сүймесең де, өзіме жар,
Керегің жоқ, мейірімсіз жолына бар.
Маған енді ол жармен тыныш, рақат,
Бәрібір жазы-күзі жауса да қар.

Өмірінше бірге, тастап кетпегі жоқ,
Сен сықылды қайғылы етпегі жоқ.
Өзгермес бір қалыпта кең тіршілік,
Бірде шаттық, бірде мұң жетпегі жоқ.

Қош, сәулем, бермен қара, сорлынды көр,
Амандас, мен кетейін, қолыңды бер.
Алдымда құшақ жайып қарсы алатын
Сүйген жарым – мейірімді ол қара жер!

Мағжанның еш жанға көңіл бөлмей, жа-
нып-күйіп қайғы жұтып, күні-түні іздегені
кім? Бұл сауалдың да жауабы табыла қояр ма
екен?!

Зейнеп қайтыс болғаннан кейін 1922 жы-
лы Мағжанның әкесі – Бекен ұлына Қызыл-

жардың байы Қуанышев Дәули дегеннің қызы Жәмиланы әпермек болады. Құда түседі, қалыңмалын төлейді. Алайда Мағжанның жүрегі басқаны қалайды. Неге? Бұлай сауалды төтеден қоюымыздың себебі – Мағжан Жәмиламен бұрыннан таныс болған, Омбыда талай кездескен, күйіп-жанып сүйген. Ол өзінің осы сырын “N-ға” деген жырында ағыл-тегіл ақтарады.

N-жан, көрмегелі көп ай болды,
Сағындым, жүрегіме қасірет толды.

Немесе:

Аз жаста көп сүйіп ем, сүйіліп ем,
Көп улап, көп уланып, күйініп ем.
Желдей жынды жүректің екпінінен
Майысып, сына жаздап, иіліп ем.

Өмірдің толқындары ұрған кезде,
Иманнан айрылғалы тұрған кезде,
Жасаған жәбірәйілін жіберді ғой,
Жолықтым сен сәулеме – нәркес көзге.

Періштем ақ қанатты – N-жаным,
Жаныма жарық берген алтын таңым,
Тілекке қасиетті бірге ұмтылар
Жолдасым, сен – құраным, сен – иманым,

деген жолдар екінің біріне арналуға тиіс емес десек, Дәули Қуанышевтің Омбыдағы 48 бөлмелі екі қабатты үйінде, “Алтын мүйіз” мейрамханасында Жәмиламен сан мәрте кездесіп, тізеге тізе тиіп, “денеге у жайылып, қызып, күйіп”, қысып-сүйіп, миына ешбір бөтен ой кірмеген, бойжеткенді киіктей дірілдеген жас жарына тенеген, аузынан бал алған, кәусар шарабына тоя алмаған Мағжан неге болашақ жарынан безініп, Хасан деген

башқұрт байының жесірі Зылихаға үйленеді? Бұл жағы да бізге жұмбақ. Ұлы ақын өзімен бірге ала кеткен бұл сырдың құпиясының ашылуы-ашылмауы екі талай.

Десек те, осы арада зерттеуші ғалым Б. Қанарбаеваның “Жамал апамыздың айтуынша (Мағжанның жездесі Ж. Тастеміровтің қызы, оның үлкен себебі болған. Әмина мен Жәмила ағайынды кісілердің қыздары болған... Жәмиланың табиғаты аңқау, бірақ тартымды, көрікті болған. Мағжан онымен өте жақын қарым-қатынаста болған. Әмина — Мағжанның “N-ға” деген өлеңінде айтылғандай жеңілтек, қулау болған, үнемі жігіттердің қоршаған ортасынан табылған. Әмина Мағжанның көңілін қалдырмаған...” деп жазғанын еске сала кету артық болмас (“Жырымен жұртын оятқан”, Алматы. “Ана тілі” баспасы, 1998 ж. 22 б.).

Зерттеушінің Жамал апай деп отырғаны әйгілі жазушы Хамза Есенжановтың әйелі Софьяның апасы. 1905 жылы туған ол тоқсаннан асқан шағында қайтыс болды. Алматыда тұрды. Міне, осы Жамалды ата-анасы сол кездегі қазақ заңымен Қызылжардың Мұса Мәубиев деген байының Зәкария деген ұлына айттырып қояды. Бірақ, өсе келе қыз әлгі жігітке барғысы келмей, сырын Мағжанға ашады. Ақыры, мұның аяғы үлкен дауға ұласады. Кейін Жамал әйелдердің сауат ашу мектебінде оқыған кезде өзіне орыс тілінен сабақ берген Таупық Бердіғожинге тұрмысқа шығады. Алайда өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы қуғын-сүргін кезінде Т.Бердіғожин де ұсталып, жер ауда-

рылады, 1940 жылы сол жақта қайтыс болады.

Ақын 1922 жылы тойдан кейін “Ж-ға” деген тақырыппен Жамалға арнап өлең жазып, “Бостандық туы” газетінде жариялайды. Бұл өлең Жамалға арналғанмен өмір жайлы толғау іспеттес. Ақын жар таңдар кезде жүрек өміріне жүгінген Жамалға ағалық ыстық ықыласын білдіріп, өмір жолында кездесетін неше түрлі келеңсіздіктерден сақтандырады, ақыл-кеңес береді:

Жақын емес, ата-ана, туғандар!
Көз жасында олардың не ісі бар?
Соқыр олар, жанған жаның көре алмас,
Жыла мейлің, жан-күй отта, шегіп зар.
Жақын жан сол – жақын болсын жаныңда,
Табынсын ол Тәңірі көріп арына.
Ұзын жолда осындай жан ұшыратсаң,
Қарашығым, тезірек ал жаныңа.

Өмір-өзен, сылқ-сылқ күлер, сылдырар,
Қайда ағады, оның жөнін кім сұрар?
Аққан сумен біз де ағармыз, кетерміз,
Ағынға ермей, жағасында кім тұрар?

Осылай Жамалды тұйықтан алып шығып, теңіне қосылуына жол ашқан Мағжан ұзын жолда арып, жасын төккенде, жұбататын, жақын жолдас, жар таңдайтын күн туғанда өке ұйғарымына тағы да қарсы шығып, Зылихаға қосылады. Ақынның Зылихаға үйленуі жайында алып қашпа әңгімелер бертінге дейін бір бөсеңсіген жоқ. Ғаділша Қаһарманұлы бұлардың Мағжан Ғалия медресесіне түскенге дейін бір-біріне ғашық болғанын жазады, ақын Зылихаға деген жас жүрегінің ыстық лебін “З-ға” деген өлеңімен жеткізді дегенді

айтады. (“Сүйген сұлу”, “Жұлдыз”, 1991 ж. 203 б.). Әрине, бұл арада Ғалекен қателесіп отыр. Өйткені бұл кезде Мағжанның толық шығармалар жинағы жарық көрген болатын. Оған “З-ға” деген өлеңі де (122 б.) енгізілген және кітаптың соңында берілген түсініктемеде: ...“Зейнепке арналған өлең. Шама-сы, 1919 жылы Зейнеп қайтыс болған соң жазылса керек”, – деп нақты мәлімет берілген. Өлеңдегі “Жан досым, қоштасыпсың өмірменен” деген жол да осы шындықты дәлелдейді. Ал, екінші жаққа, Зылиханы қаралауды мақсұт тұтқандарға құлақ салсақ, “Зылиха сиқырымен басын айналдырып, Мағжанды бір жаққа алып кеткен”, “Ақыннан безінген кездері де болған”, “Оның шығармаларын са-тып күн көрген”...

Әрине, мұндай сандыраққа ештеңеден хабары жоқ, Мағжанның атын мүлде естімеген адам ғана сенуі мүмкін. Зылиханың шын бейнесін тану үшін алдымен белгілі жазушы Жайық Бектұровты оқу керек. Өзі де қуғын-сүргінді көп көрген Ж. Бектұров Мағжанды елге танытамын деп “із кесуін” ерте бастаған екен. “Зылиха апай Қарақоғанда біздің 1959 жылғы кездесуімізден кейін етек-жеңін мықтап жинап, Мағжанның мол мұрасын іздестіруге, жинауға белді бекем буып кірісті. Алматы, Ташкент, Қызылорда, Орынбор, Москва, Ленинград, Омбы, Петропавл барды. Ел ақтағандай тиын-тебен тауып, көп еңбек етті. Мағжанның Зылихаға аруағы риза. Апай бізге Қарағандыға да талай келді, төрімізге шығардык, көңілімізді бердік, ықыласымызды көрсеттік, қолымызды создык, ақынның

өлендерін көшірістік, сөзімізді, ойымызды жолына қостық” (“Бес арыс”, Алматы, “Жалын” баспасы, 1992 ж. 315 бет).

“Зылиха апай Мағжанның ең соңғы рет 1923 жылы С. Қожановтың беташарымен шыққан кітабын көрсетіп отыр. Шеті әбден желініп, жырым-жырым болған. Бәлкім, бүкіл елімізде қалған бірден-бір данасы осы болар. Бір кезде өз қолымда көп жыл сақталып, баяғыда Алматыда отқа өртеніп, күлі көкке ұшқан көне кітап... Көзіме оттай ыстық басылып тұр. Қайта-қайта аялай бердім”. (Бұл да сонда, 316 бет).

1929 жылдың 6-шы маусымында Қызыл-жардағы өз үйінде ұсталған Мағжанды Алматы, одан Москва асырып, ақыры 10 жылға соттайды, Карелияға жібереді. Ерінен көз жазып қалған Зылиха іздеу сала жүріп, оның анық хабарын білгеннен кейін лагерьге іздеп барады. Бір емес, 14 рет барады! Осының өзі ерлік, шынайы махаббаттың айғағы емес пе! Бұл арада Зылиханың Мағжан еңбектерін тірнектеп жинап, халқына қайта оралуына орасан зор үлес қосқанын дәлелдеп жатудың өзі қисынсыз.

Енді бір сәт өткен күндерге оралсақ, сол бір қиын-қыстау кезеңде өзіне кімнің сүйеу болғанын ақын былайша жырлайды:

Жас өмірімнің көгін бұлттар басқан күн,
Қайғы-қасірет тасып, бастан асқан күн.
Жан-жағымнан жылы жүзді жан таппай,
Жақын жандар қастық уын шашқан күн.

Жауыз тағдыр созған қолды қаққан күн,
Жан-тәнімді жылан, шаян шаққан күн.

Жапан түзде қара түнде жалғыз қап,
Қан дария боп көздің жасы аққан күн.

Сен көрдің де, келдің тура қасыма,
Сусын беріп, жастық қойдың басыма.
Мандайымнан сипап, сүйіп, жұбаттың:
“Жаным құрбан, жасынды тый, жасыма!”

Мәңгілікке, міне, қолым беремін,
Тағдыр оғын көтермекке көнемін.
Қайғыланба, атса, атар алтын таң,
Жан жолдасым, өлсең, бірге өлемін!” —

Дедің де сен күліп, жолым бастадың,
Жауын, дауыл, оттан, судан қашпадың.
Қасиетті, сиқырлы сөз күшімен
Міне, азырақ есім жия бастадым...

Алтын сәулем, ақ періштем жан салған,
Кім біледі, айырса егер сұм жалған,
Жүргенімде жер жүзінде тірі боп,
Бағынатын, табынатын сен — Аллам!

Бұл Мағжанның Зылихаға арнаған көп өлеңдерінің бірі.

...Зейнеп, Гүлсім, Әмина, Жәмила, Зылиха — жыр болып ұшқан, Мағжан құшқан біз білетін арулар осылар. Ал, бұлардан басқа, өмір жолында Мағжанмен кездескен, махаббаттың уын бірге ішкен, есімдері қалың оқырманға беймәлім жандар болды ма? Ондай жандардың болғанын ақынның “Сүйгенім анық” деп аталатын өлеңіндегі мына бір жолдар да айғақтайды:

Жел едім, ұштым,
Талайды құштым,
Кетіппін сені ұмытып.

Ел арасына көп тарампаған тағы бір әңгіме — Мағжан мен Нұржәмила Бәрменбайқызы-

ның махаббаты жайлы. Мағжан мен Нұржәмила Уфада, Ғалия медресесінде танысады. Жасынан өнерге құштар болып өсіп, әншілік, ақындық қабілетімен елге танылған Нұржәмиланы ұлдары болмаған ата-анасы еркек балаша киіндіріп өсіреді, Бөкен деп атайды. Көркіне ақылы сай алғыр қызды бір байдың баласына атастырып қойған әкесі екі жылдан кейін оны алып кетуге келеді. Бірге оқып жүрген жастар онымен қимай қоштасады. Өсіресе, бұл жай Мағжанға қатты батады.

Бөкен жаным, мүлде кетіп барасың,
Жанды үзуші ед қарақат көзқарасың.
Өткірлігің отқа жанып кеткендей,
Көтере алмай тұрмын жүрек жарасын.

Әкетпе деп айтар менде тіл қайда,
Күш-қуатты қайдан табам мұндайда?
Кетерінде келбетіне көз салып,
Ең болмаса тартқыздадым сырнай да.

Менің ішім қайнап-жанып, өртенді,
Үйге кіріп жаптым бетке көрпемді.
Қоштасуға дәрменім жоқ, қайтейін,
Жарық дүние маған бүгін көр теңді.

Осылай өзінің жүрек сезімін жырмен жеткізген Мағжан ауылға оралғаннан кейін Нұржәмиланың ұзатылып кеткенін естиді де, әйтеуір бір кездеспек болып, саудагерлерге ілесіп жолға шығады. Ретін тауып Нұржәмилаға жолығады, өзінің алып қашпақ ойы бар екенін жеткізеді. Бірақ “Елді шулатып қайтеміз, сенің болашағыңа кесірі тиіп жүрер”, – деп қыз көнбейді. Қоштасарда Мағжан Нұржәмиланың қолына бір жапырақ қағаз ұстатады.

Тым жас едің, жарық жұлдыз, шолпаным,
Атар деген атпай қалды-ау, сол таңым.
Түсінсең де, түсінбеген болдың да
Тамырларын талдап үздің қолқаның.

Үш жылдан соң айтам деген сөзімді,
Құп алар деп жұбатушы ем өзімді.
Жаралы андай жалғыз қалдым далада,
Сенсіз енді қайдан табам төзімді.

Ақылды едің, сырымды іштей сезетін,
Жастығың тек жаншып жанды езетін.
Мағи аға! – дегенінді естісем,
Езіліп ішім, уайым ойдан безетін.

Сен кеткелі қиын болды жер басу,
Алдымда көп түр ғой тұтас белді асу.
Қорланамын, зарланамын, қайтейін,
Сенсіз дүние – кара көзді шел басу.

Нұржәмила осылай тағдырдың тәлкегімен
Мағжанның тілегін қабыл алмаса, 1927-1928
жылдары Қызылжардағы мұғалімдік техни-
кумда оқыған Зағипа Тінәлина өзінің
естелігінде оған кереметтей ғашық болғанын
жазады. “Ол менің сезімімді айтпасам да
сезетін.

Сұлу қыз анадайда сыландайды,
Теңімен ойнап-күліп бұрандайды,
Азамат бөрі ғашық, бөрі құмар,
Аһ ұрып, оны көрмей тұра алмайды, –

деген жолдарды маған арнағанына шүбәм
жоқ. Бірде ол кісінің шақыртуымен бірге
оқитын құрбым Рауза екеуміз ағайдың үйіне
бардық. Зылиха Раузаға туыс болып келетін.
Зылиха тәтей жылыұшырай қарсы алғанмен
Мағжан бұрылып та қараған жоқ. “Мағжанға
сенің дауысың қатты ұнап қалыпты, соны

тындағысы келеді” деген соң, өзiм техникум-дағы кештерде жиі айтып жүрген бiрнеше әндi шырқап бердiм. Мағжанның бiзбен бiр ауыз сөзге келмеуiнiң сырын кейiн түсiндiм. Рауза екеумiздi алашордашыл М. Жұмабаевтың үйiне бардыңдар, деп комсомол комитетiнiң бюро мәжiлiсiнде талқылап, қатаң ескерттi. Көп ұзамай Мағжан ұсталып кеттi”.

Оқуын бiтiргеннен кейiн комсомол органдарында қызмет iстеген Зағипа Садуақасқызы 1933 жылы Алматыға ауысады. Осында қазақ баспасы төрағасының орынбасары болып iстейтiн Абат Әлiбаев деген азаматқа тұрмысқа шығады. Арада төрт жыл өткеннен кейiн ол Орталық партия комитетiнiң қабылдау бөлмесiнде Мағжанмен кездесiп қалады. “Бұлай күтпеген жерден бетпе-бет жеке кездесуiмiз менi қатты састырды, не болғанымды өзiм де сезбей қалдым. Ол сыр берген жоқ, танымайтын адамдай отыра бердi”, – деп өзегiн өртеген өкiнiшiн көп жылдан кейiн ғана сыртқа шығарған Зағипа шешей сол кезде өзiнiң де “Халық жауының әйелi” атанып, “Алжирге” қамалатынын сездi ме екен. Ол колониядан 1941 жылы ғана босап шығады.

Махаббат не? Мағжанның жауабы:

• Махаббат – бiр тiкенек,
Жүрекке барып қадалар.
Бақытсыз ғой бұл жүрек,
Тамшылап одан қан ағар.

Тез жазылмақ бұл жара,
Бал тiлiмен сүйсе жар.

Сүймесе жүрек, дариға,
Өлер жүрек, қансырар.

Махаббат – бір тәтті у,
ішер жүрек, болар мас.
Дүниедегі у мен шу
Мас жүректі оятпас.

* * *

Махаббат – бір тәтті у,
ішер жүрек, төгер жас!

Мағжан осылай кімді сүйсе де, құлай сүйген, махаббаттың бал шырынын молынан татқан. Оның махаббат туралы жырларының қайнар бұлағын ашқан арулар аз емес. Ақынды арман биігіне самғатқан да солар. Бірақ солардың бәрі ақынның Гүлсімге деген махаббатын көлеңкелей алмайды.

Бүгін маған жұмаққа өмір жол болды,
Бүгін менің құшағымда ол болды.
Оны құштым, шарап іштім, шат едім,
Бүгін менің құшағымда Гүл болды.

Осылай ой астына көміліп, емін таппай көңілдің, жаспен жасып, азып-тозып жүрген Мағжанның жанын жуып, жүрегін жаңалайтын, “Жұмақтағы жібек желден, мәнгі жайнап тұрған гүлден жаратылған, алмас қанат періште – сұлу әйел Гүлсім”, Гүлсім сияқты арулар!

* * *

Жылдар жылжып өтіп жатыр. Жарты ғасырдай жар астында жасырынған Мағжан поэзиясының қызуы қайтадан қуат алып, елін, жерін ерекше бір шуаққа бөлеп тұрғаны

қандай ғанибет! Мағжанды тану, Мағжан тылсымының тереңіне бойлау, оның отты жырларының уызына қану біздің замандастарымыздың, келер ұрпақтың ой-өрісінің арнасын кеңейіп, жиырма бірінші ғасырда да қоғамдық сананың, ұлттық рухтың қозғаушы күшіне айналары, жаңа биікке көтерілуіне қызмет етері анық.

Бүгінгі таңда халықтың өзінің ардақты перзентіне көрсетіп жатқан құрметінде шек жоқ. Бүкіл Қазақстан, егемен, тәуелсіз, жаңарған, жасарған жас мемлекетіміз бойынша осылай. Оның бәрін санап, не тізіп шығу, әрине, қиын-ақ болар. Бірақ пайғамбар ақынның өзінің туған топырағы, елі мен жері — Солтүстік Қазақстан облысында бұл ретте тындырылған істерді бір жаңартып айтсақ, ол да әлгі ойларымызға айшықты айғақ бола алар еді. Өңір орталығы — Петропавл қаласында да, тіпті бүкіл облыс бойынша Мағжан Жұмабаевтың туғанына 100 жыл толуынан бастап кейінгі мерейтойлары халықтық мереке ретінде кеңінен аталып жүр. Оның бәрі есте қаларлықтай болғаны қалың көпшіліктің көкейінде. Қаланың қақ төрінде өзінің есімімен аталатын көшеде ақиық ақынның ескерткіші тұр. Туған өңірі — бұрынғы Булаев ауданы енді Мағжан Жұмабаевтың есімімен аталады. Оның атында педагогикалық колледж тағы бар. Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің бір аудиториясы аяулы ақынның дәл өзіне арналып жабдықталған. «Мағжан оқулары», журналдерге жыл сайын берілетін Мағжан атындағы жүлде... 2003-2007 жылдар аралығында

Солтүстік Қазақстан облысын басқарған, көрнекті мемлекет қайраткері, ғалым, дипломат Тайыр Аймұхаметұлы Мансұровтың бұл орайда ұлан-ғайыр істер тындырғанын айтуға тиіспіз. Нақ осы кезеңде Мағжан туралы төрт кітап жарық көрді. Оның екеуін бұған дейін Мәскеудің «Русский раритет» баспасынан Абайдың, Жамбылдың таңдамалы жырларын шығарған Сәуле Әмірханқызы Мансұрова құрастырды. Бүкіл әлемге тарайтын «Ғасырлар даналығы» сериясына енген кітаптар қазақ және орыс тілдерінде шығарылды. Міне, осындай жанашыр қолдаушылары, қалың оқырманы бар аққу-ғұмыр қанаты талмай ғасырлар биігіне самғап келеді.

(2008 ж. мамыр)

Жарасбай Сүлейменов

СӨНБЕЙТІН ШЫРАҚ

Басылымға жауапты **Ж.Сейдахметов**

Редакторы **М.Жұмағалиев**

Компьютерде беттеген **Қ.Мұхамедин**

Суретшісі **Н. Науырзбаев**

Теруге 02.06.08 берілді. Басуға 20.06.08 жіберілді.

Пішімі 84×90¹/16. Офсеттік басылым. Есептік баспа
табағы 6,0. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс №

«Тамыр» фирмасының компьютерлік-баспа жүйесінде
беттелген. 050009, Алматы қаласы, Абай данғылы, 143,
308-кеңсе, тел.: 243-35-11.